

Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα

Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940

Επιστημονική Επιμέλεια
ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ

Β' Τόμος

ΜΕΡΟΣ 1ο

398720

Βιβλιόραμα
ΑΘΗΝΑ 2002

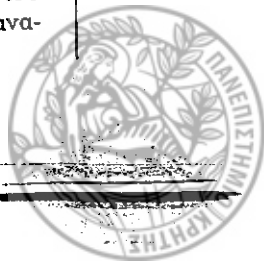
Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα

Έφη Αβδελά

Το «γυναικείο ζήτημα», δηλαδή οι προβληματισμοί για τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία και οι παρεμβάσεις για τη βελτίωσή της, δεν είναι φαινόμενο του Μεσοπολέμου· θα αποκτήσει, ωστόσο, την εποχή αυτή διαστάσεις κοινωνικού ζητήματος. Οι νέοι όροι με τους οποίους τίθεται συνδέονται τόσο με τις σημαντικές αλλαγές που έχουν σταδιακά επέλθει στον γυναικείο πληθυσμό της χώρας όσο και με τη μορφή και το περιεχόμενο των γυναικείων διεκδικήσεων. Η ελληνική ιστοριογραφία έχει τεκμηριώσει τη δημόσια διάσταση που παίρνει στον Μεσοπόλεμο το «γυναικείο ζήτημα», εντοπίζοντας τους ποικίλους λόγους για τη θέση και τα δικαιώματα των γυναικών και το πολλαπλό και δραστήριο φεμινιστικό κίνημα. Πρόκειται εξάλλου για τη μία από τις δύο βασικές στιγμές της γυναικείας διαμαρτυρίας με την οποία έχει κατά κύριο λόγο ασχοληθεί η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα: η άλλη αφορά τα τέλη του 19ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία διατυπώνεται η πρώτη συστηματική κριτική γυναικών για την κατάσταση του φύλου τους. Και στις δύο περιπτώσεις η ιστοριογραφία έχει εστιάσει στη δημόσια διάσταση λόγων και δράσης που αναπτύσσουν μορφωμένες επαγγελματίες γυναίκες, δηλαδή μια μικρή μειοψηφία ακόμη και κα-

τά τον Μεσοπόλεμο. Γνωρίζουμε ελάχιστα για τη μεγάλη πλειοψηφία του γυναικείου πληθυσμού, τις αγρότισσες, και ακόμη λιγότερα για την καθημερινή και ιδιωτική ζωή των γυναικών από τα λαϊκά στρώματα στην επαρχία και τις πόλεις. Η δική τους οπτική γωνία, οι στάσεις και οι πρακτικές τους μας είναι άγνωστα ακόμη και για πολύ πρόσφατες περιόδους. Το ίδιο, εξάλλου, ισχύει και για τους άντρες: λείπει ακόμη μια συστηματική διερεύνηση της ελληνικής κοινωνίας από τη σκοπιά των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα και των αλλαγών τους μέσα στο χρόνο, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο, των διαφορετικών εκδοχών ανδρισμού και θηλυκότητας που διακινήθηκαν και αντιπαρατέθηκαν διαμορφώνοντας έμφυλες ταυτότητες και κοινωνικές πρακτικές.

Σε αυτό το πλαίσιο των γνώσεών μας θα κινηθούν όσα ακολουθούν. Όπως και να είναι πάντως, εστιάζοντας στον δημόσιο λόγο περί γυναικών έχουμε τη δυνατότητα όχι μόνο να αντλήσουμε στοιχεία για όσες και όσους γίνονται κάθε φορά οι φορείς του, αλλά επίσης, μέσα από τους μετασχηματισμούς των αναπαραστάσεων για τις γυναίκες και τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία, να προσεγγίσουμε τη διαπραγμάτευση που συνοδεύει κάθε πρόσκαιρο προσδιορισμό του περιεχομένου τους ως μια διαδικασία επανασηματοδότησης του πολιτικού.

Μαθήτρες σε παρθενιαγασία, 1900
(Φ.Α.Ε.Μ.Α.)

1. Γυναικείος «προορισμός» και γυναικεία δράση: η προηγούμενη περίοδος

Οι μελέτες που έχουν γίνει τα τελευταία είκοσι χρόνια τονίζουν τη διάκριση ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη περίοδο στην ιστορία της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα, υποβαθμίζοντας ίσως τις συνέχειες στις αντιλήψεις αλλά κυρίως στους θεσμικούς όρους που τις τροφοδοτούν και τις αναπαράγουν. Σε ό,τι αφορά τον 19ο αιώνα, η έρευνα έχει σκιαγραφήσει πειστικά το τοπίο των συζητήσεων: την ίδια εποχή που καθιερώνονται πολιτικά δικαιώματα για τους άντρες, αρχίζουν να διαμορφώνονται νέες εκδοχές της θηλυκότητας που προσαρμόζουν τη θεωρία των «φυσικών» ιδιοτήτων του κάθε φύλου στις ανάγκες των ανερχόμενων μεσαίων αστικών στρωμάτων και στη συνδεδεμένη με αυτές εξάρση του εθνικισμού. Ανασκευάζοντας τις απόψεις περί «φυσικής κατωτερότητας» των γυναικών, η θεωρία περί «ισότητας στη διαφορά» θα προβάλλει τη συμπληρωματικότητα που απορρέει από τις διαφορετικές αλλά ισοδύναμες φυσικές ιδιότητες του κάθε φύλου, οι οποίες, ωστόσο, υπαγορεύουν αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς και πεδία δράσης για το καθένα από αυτά και προσδιορίζουν τον φυσικό και κοι-

νωνικό «προορισμό» αντρών και γυναικών. Η διάσταση του «γυναικείου προορισμού» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συγκρότηση ενός νέου θηλυκού προτύπου, στο πλαίσιο του οποίου ο οίκος αναγορεύεται στον κατεξοχήν χώρο αναφοράς και δράσης των γυναικών προς όφελος της κοινωνίας και του έθνους, ενώ οι «γυναικείες αρετές», και κυρίως η μητρότητα, υπερβαίνουν τις ατομικές φυσικές ιδιότητες και αποκτούν ευρύτερο κοινωνικό και εθνικό περιεχόμενο. Σύμφωνα με αυτό το νέο θηλυκό πρότυπο, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν μια ουσιαστική συνιστώσα της εθνικής συγκρότησης χάρη στις υποτιθέμενες «φυσικές» ηθοποιητικές και εκπολιτιστικές τους ιδιότητες.¹ Περίπου ως τον Μεσοπόλεμο, η συζήτηση για τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία θα περιστραφεί γύρω από τις διαφορετικές εκδοχές αναφορικά με το περιεχόμενο της προπαρασκευής που απαιτείται για την εκπλήρωση του «γυναικείου προορισμού», καθώς και με τα όρια των πεδίων δράσης που του προσιδιάζουν. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και όταν αναφέρονται άλλες κατηγορίες γυναικών, οι «γυναίκες» ταυτίζονται στους λόγους αυτούς με όσες προέρχονται από τα μεσαία αστικά στρώματα.

Στο επίκεντρο των συζητήσεων βρίσκεται το μονίμως εκκρεμές ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, του περιεχομένου και των στόχων της: ο αναλφαβητισμός των γυ-

¹ Βλ. σχετικά Eleni Fournaraki, "Institutrice, Femme et Mère": *Idées sur l'éducation des femmes en Grèce du XIXe siècle (1830-1880)*, Διδακτορική διατριβή, τ. Α'-Β', Université de Paris VII, Παρίσι 1992, και Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα (1833-1907)*, Κατάρτι, Αθήνα 1997.

² Σιδηρούλα Ζιόγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

³ Σχετικά με τις αντιλήψεις γύρω από τη γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Ελένη Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ελένη Ελεγγίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

ναικών φτάνει το 80% στις αρχές του 20ού αιώνα, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών έχει περίπου ως την ίδια εποχή αφεθεί εξ ολοκλήρου στην ιδιωτική πρωτοβουλία και το μόνο επάγγελμα που μπορεί να κάνει μια μορφωμένη γυναίκα είναι εκείνο της δασκάλας.² Οι πρώτες παρεμβάσεις μορφωμένων γυναικών με στόχο τη βελτίωση της θέσης του φύλου τους αφορούν ακριβώς το ζήτημα της πρόσβασης στη γνώση, αναφέρονται δηλαδή στο ασυνήθιστο ζήτημα της «πνευματικής ανύψωσης» των γυναικών. Στο λόγο τους η εκπαίδευση επιφορτίζεται με την αποστολή να καλλιεργήσει συστηματικά τις «φυσικές» ιδιότητες των γυναικών και τις απορρέουσες από αυτές ψυχολογικές και κοινωνικές δεξιότητες, κλίσεις και ικανότητές τους, δηλαδή την προσηλωση στον οίκο και στη μητρότητα ως την κύρια κοινωνική και εθνική τους αποστολή. Συγχρόνως, όμως, από τη στιγμή που η μητρότητα αναγορεύεται σε κοινωνική και εθνική αποστολή, η μόρφωση μετατρέπεται από δικαίωμα σε καθήκον των γυναικών, σε απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική εκπλήρωση του «προορισμού» τους. Το αίτημα αυτό θα διεκδικηθεί συστηματικά από τις «γράφουσες», όπως υποτιμητικά αποκαλούνται οι γυναίκες συγγραφείς της εποχής: θα αποτελέσει επίσης την αφετηρία για τα πρώτα βήματα δημόσιας δράσης γυναικών από τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα μέσα από τη συμμετοχή τους στα πρώτα μεικτά σωματεία για τη γυναικεία εκπαίδευση.³ Ενταγμένη στο πλαίσιο της «αναμορφωτικής» δράσης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, η παρέμβαση αυτή θα συνδυαστεί με την ανάπτυξη φιλανθρωπικής δράσης τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, τη δημιουργία των πρώτων γυναικείων σωματείων και επιτροπών κυριών.⁴ Στα τέλη του 19ου αιώνα, οι τρεις μορφές γυναικών που αντιστοιχούν στις μοναδικές εκδοχές γυναικείας δραστηριότητας εκτός του οίκου που, μολονότι δεκτές με έντονη αμφιθυμία, δεν καταδικάζονται εξ ορισμού, οι φιλόφρονες, οι γράφουσες και οι δασκάλες, σηματοδοτούν την ένταξη της γυναικείας δημόσιας δράσης στο πεδίο του πατριωτισμού καθώς και την εξοικείωση των αντίστοιχων γυναικών με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της «πολίτιδος» πέρα από το στενό πεδίο της πολιτικής.

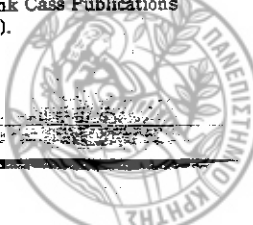
Η έκδοση της *Εφημερίδος των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν το 1887, και για τριάντα ολόκληρα χρόνια, αναγνωρίζεται από τις σύγχρονες μελέτες ως η πρώτη συστηματική προσπάθεια «ανόρθωσης του γυναικείου

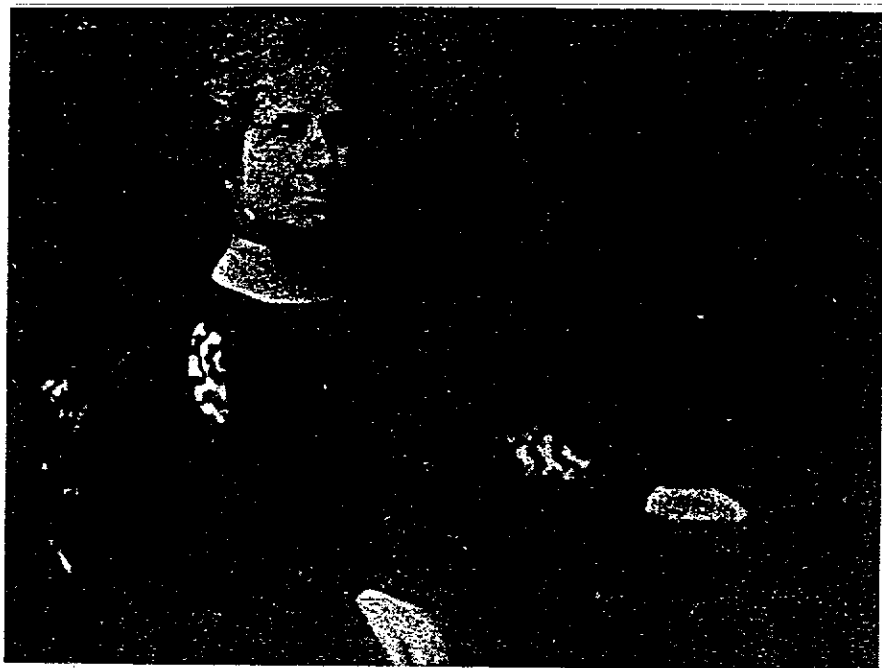

(ΕΜΙΑ)

φύλου». Η *Εφημερίς* δίνει έμφαση στην «ηθικήν, πνευματικήν και διά της εργασίας χειραφεσία» των γυναικών, την οποία προωθεί συστηματικά με αιτήματα για νομοθετικές μεταρρυθμίσεις σε ζητήματα εκπαίδευσης, εργασίας και θέσης στην οικογένεια. Ενταγμένη στο πλαίσιο της «ισότητας στη διαφορά», αποποιούμενη συστηματικά τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά επιμένοντας στον πολιτικό χαρακτήρα της, η παρέμβαση της Κ. Παρρέν και του κύκλου των συνεργατριών της θα επιδιώξει να διατυπώσει μια «λελογισμένη» εκδοχή της χειραφέτησης, η οποία συγκροτεί ταυτόχρονα πρόταση για μια ιδιότητα του πολίτη γένους θηλυκού. Η πρόταση αυτή, παρά τις εσωτερικές της αντιφάσεις και τον αισθητά ταξικό της χαρακτήρα, αποδεικνύεται ευελικτη στο χρόνο και, παρακολουθώντας τους μετασχηματισμούς στην επιχειρηματολογία των αντιστάλων της, διαφοροποιείται ιδεολογικά, ενσωματώνοντας μεγαλύτερο εύρος αιτημάτων και προβάλλοντας όλο και περισσότερο αιτήματα για την προστασία των γυναικών που ανήκουν στα λαϊκά στρώματα.⁵

⁴ Για τη γυναικεία φιλανθρωπία βλ. Μαρία Κορσίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 1995.
⁵ Βλ. Αγγελίκα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107, και της ίδιας, «Επίπεδο: Η "συνετής" οντοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Εκότη, Αθήνα 1999, σ. 407-486· επίσης, Εfi Avdela, «Between Duties and Rights: Gender and Citizenship in Greece, 1864-1952», στο *Nations and Station in Modern Greece and Turkey*, Frank Cass Publications (υπό έκδοση).

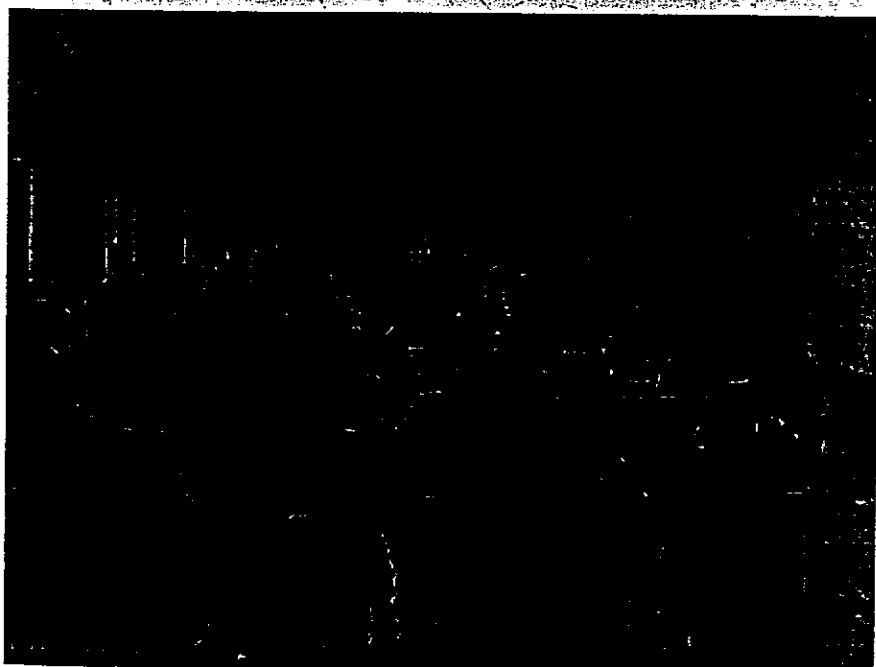

Η Καλλιρρόη Παρρέν
(«Ελληνός», τ. ΙΕΤ'75, Μάιος 1936 - ΕΛΙΑ).

α. Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Πητοάκης
(επιμ.), *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου,
Γ. Δέχτηρον Νόμων ή Εξάβιβλος*,
Δωδώνη, Αθήνα 1971, και του ίδιου,
«Εισαγωγή», στο ίδιο.

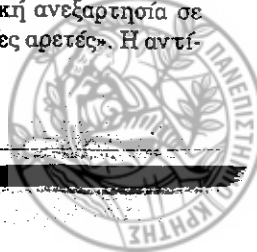
Ανάγκης Ελληνική Εταιρεία Χαρτοποιίας,
Αίγιο, τμήμα διαλογής (Φ.Α. ΕΛΙΑ, λίστα 57).

Ποια ήταν, όμως, η νομική θέση των γυναικών και σε τι τα αιτήματα για μεταρρυθμίσεις που διατυπώθηκαν την πριν από τον Μεσοπόλεμο περίοδο ζητούσαν να αλλάξει; Κατ' αρχάς οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, δεν περιλαμβάνονταν δηλαδή στη λεγόμενη «καθολική ψήφο» που καθιέρωσε το Σύνταγμα του 1864 και η οποία ήταν στην πραγματικότητα ανδρική ενήλικη ψήφος. Ο αποκλεισμός αυτός βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την κατάσταση των αστικών τους δικαιωμάτων, η οποία καθορι-

ζόταν από ένα ρευστό σώμα νόμων, νομολογίας και νομοθετικής ερμηνείας, με βάση τον Αρμενόπουλο,^α καθώς δεν υπήρχε ακόμη σύγχρονος Αστικός Κώδικας: ενώ συνιστούσαν υποκείμενο δικαίου και υπόκειντο σε φορολογία, οι γυναίκες δεν γίνονταν δεκτές ως μάρτυρες στην υπογραφή συμβολαίων ή ως ένορκοι στα δικαστήρια. Η βασική πάντως διαφορά στα αστικά δικαιώματα αντρών και γυναικών αφορούσε τη θέση στο γάμο. Με το γάμο, νομικά έγκυρο από τα δώδεκα τους χρόνια, οι γυναίκες έχαναν κάθε ανεξαρτησία απέναντι στο νόμο, μολονότι διατηρούσαν την ιδιοκτησία της περιουσίας και των εισοδημάτων τους.¹ Στην ουσία, οι σχέσεις των συζύγων διέπονταν από την παραδοχή της «εξουσίας του ανδρός» σε όλα τα έμψυχα και τα άψυχα του νοικοκυριού. Στην πράξη οι παντρεμένες γυναίκες δεν χειριζόνταν την περιουσία και τα εισοδήματά τους, δεν συμμετείχαν σε οικογενειακά συμβούλια ούτε αναλάμβαναν την κηδεμονία παιδιών, έστω κι αν ο νόμος δεν τους το απαγόρευε ρητά: επιπλέον, χρειάζονταν την άδεια του συζύγου για να ξεκινήσουν μια επιχείρηση.

Όσο η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν αγρότες και ο γάμος η αυτονόητη προοπτική ζωής και για τα δύο φύλα, τα προηγούμενα δεδομένα εμφανίζονταν ως η φυσική τάξη των πραγμάτων: τα όποια προβλήματα αντιμετωπιζόνταν στη βάση του εθιμικού δικαίου και των τοπικών κοινωνικών πρακτικών. Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί, ωστόσο, στα τέλη του 19ου αιώνα φέρνουν στην επιφάνεια νέες ανάγκες, στις οποίες καλείται να απαντήσει ένα όλο και πιο ομοιογενές σύνολο νομικών ρυθμίσεων για τις σχέσεις των φύλων, το οποίο αντλεί από τις πιο συντηρητικές εκδοχές των ευρωπαϊκών προτύπων του. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η επεξεργασία νέων νοημάτων της θηλυκότητας στα τέλη του αιώνα επέτρεψε στους υπερασπιστές των δικαιωμάτων των γυναικών να παρουσιάσουν την ανεξέλεγκτη πατριαρχική εξουσία στην οικογένεια ως αντιφατική σε σχέση τα εθνικά συμφέροντα. Οι παρεμβάσεις της Καλλιρρόης Παρρέν, πιο συγκεκριμένα, υιοθετώντας το λόγο της έμφυλης διαφοράς και προωθώντας την αντιληψη της «πατριωτικής μητρότητας», αποσκοπούσαν στη μεταρρύθμιση των έγγαμων σχέσεων, την πρακτική και οικιακή εκπαίδευση καθώς και το δικαίωμα στην επαγγελματική μόρφωση, που θα μπορούσε να εξασφαλίσει στις γυναίκες κυρίως των μεσαίων στρωμάτων οικονομική ανεξαρτησία σε αρμονία με τις «γυναικείες αρετές». Η αντί-

ληψή της για τη θηλυκότητα στηριζόταν στο καθήκον κάθε γυναίκας «να επιζητή πάσαν εργασίαν, δυναμένη να προσπορίζη την ευημερίαν του οίκου της και το ηθικόν μεγαλείον της πατρίδος της».⁸ Ωστόσο, η κύρια φροντίδα της ήταν για τις γυναίκες της δικής της κοινωνικής θέσης, για τις οποίες ζητούσε μεγαλύτερη αυτονομία μέσα στο γάμο, νέες επαγγελματικές επιλογές που θα τους εξασφάλιζαν οικονομική ανεξαρτησία σε περίπτωση αγαμίας και εντονότερη ανάμειξη στην οικογενειακή επιχείρηση: τις δικές τους «κατακτήσεις» κατέγραφε συστηματικά στο περιοδικό της. Συγχρόνως, όσο η πρώτη εκβιομηχάνιση φέρνει στο προσκήνιο τη μορφή της εργάτριας, η Παρρέν και οι συνεργάτριές της επανειλημμένως καταγγέλλουν την απουσία κρατικής παρέμβασης για την προστασία τους και αναλαμβάνουν φιλανθρωπική δράση με στόχο την «προπαρασκευή» των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων ώστε να συνδυάσουν την αμειβόμενη με την οικιακή εργασία.

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις πρώτες του 20ού, λοιπόν, η γυναίκα δράση ταυτίζεται με γυναίκες που κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η μόρφωση και/ή η ανώτερη κοινωνική θέση. Οι αλλαγές στο περιεχόμενο του λόγου και της δράσης όσων αναλάβουν τη σκυτάλη της υπεράσπισης των γυναικείων συμφερόντων κατά τον Μεσοπόλεμο δεν μπορεί να γίνει κατανόηση ανεξάρτητα από τις σημαντικές αλλαγές στη θέση των γυναικών διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, που επιφέρουν οι έντονοι μετασχηματισμοί της ελληνικής κοινωνίας. Όπως αναλύεται σε αρκετά κείμενα του πρώτου τόμου,⁹ οι μετασχηματισμοί αυτοί συνδέονται με παράγοντες ποικίλους, όπως η σταφιδική κρίση, η μετανάστευση, ο εξαστισμός και η εκβιομηχάνιση, και οδηγούν στην εντονότερη κοινωνική διαφοροποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των φύλων, φέρνουν στο προσκήνιο τα όρια των ως τότε ηγεμονικών προτύπων ανδρισμού και θηλυκότητας και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για να τεθεί το ζήτημα της κοινωνικής θέσης και των δικαιωμάτων των γυναικών με ριζικά νεωτερικούς δρους: να διεκδικηθούν τα αστικά, κοινωνικά και πολιτικά τους δικαιώματα στο όνομα της δημοκρατικής αρχής και της κοινής μεταξύ αντρών και γυναικών ανθρωπίνης υπόστασης. Κεντρική συμβολική απεικόνιση των μετασχηματισμών αυτών θα γίνει για την περίοδο του Μεσοπολέμου η μορφή της εργαζόμενης γυναίκας στις ποικιλώνυμες εκδοχές της.

2. Η αλλαγή των συνθηκών

Την περίοδο του Μεσοπολέμου τα αγροτικά νοικοκυριά εξακολουθούν να αποτελούν περίπου το 60% του πληθυσμού. Παρά το μεταναστευτικό κύμα και τους πολέμους της προηγούμενης περιόδου, το μεικτό αγροτικό εισόδημα που βσιζόταν στην ιεραρχικά οργανωμένη μικρή παραγωγική μονάδα, αλλά και οι συστηματικές κρατικές πολιτικές ενάντια στη συγκέντρωση της γης συνέβαλαν ως τότε στη σχετικά περιορισμένη αγροτική έξοδο. Οι αγρότισσες είναι κατά κανόνα πιο αναλφάβητες από τους αγρότες και μόνο σε ορισμένες περιοχές, όπως στην Πελοπόννησο και τη Μακεδονία, δημιουργούνται συνθήκες που ωθούν κυρίως όσες είναι νέες και ανύπαντρες να αναζητήσουν μεροκάματα στις κοντινές βιοτεχνικές μονάδες. Όσες μετακινούνται, πηγαίνουν συνήθως από μικρή ηλικία υπηρέτριες στις πόλεις. Με την έλευση των προσφύγων η κινητικότητα των γυναικών από τα λαϊκά στρώματα θα αυξηθεί, όπως και η συγκέντρωσή τους στη βιομηχανία.

Η μορφή της εργάτριας είναι μία από τις πιο ορατές την περίοδο αυτή, τόσο στους δρόμους μικρών και μεγάλων πόλεων όσο και στο συλλογικό φαντασιακό: οι συμβολικές αναπαραστάσεις της εργάτριας στοιχειώνουν την φαντασία κρατούντων και μεταρρυθμιστών, ενώ συχνά συνιστούν τη μόνη θηλυκή παρουσία στο εργατικό κίνημα, όπου δεσπόζουν οι θεσμικές απαγορεύσεις για την

Εργάτριες σε φαντομαγεία
(Φ.Α. ΕΛΙΑ).

⁸ Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε, λόγω χάρη, στην Αγγλία, όπου η ισχύς του «κοινού νόμου» για την ιδιότητα της εγγάμου («coverture») συνεπαγόταν ότι «με το γάμο μια γυναίκα υφίστατο ένα είδος αστικού θανάτου» (L. Davidoff, C. Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850*, Routledge, Λονδίνο 1987, σ. 200). Εξάλλου, το αίτημα των παντρεμένων γυναικών για αυτόνομη κατοχή και διαχείριση της περιουσίας τους ήταν ένα από τα πρώτα που διατύπωσε το οργανωμένο γυναικείο κίνημα στην Αγγλία από τα μέσα του 19ου αιώνα. Για την ιστορία των γυναικείων και φεμινιστικών διεκδικήσεων στην Ευρώπη τους δύο τελευταίους αιώνες, βλ. Karen Offen, *European Feminisms, 1700-1950. A Political History*, Stanford University Press, 2000.

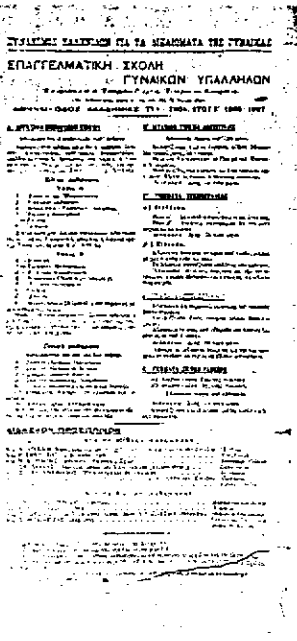
⁹ [Καλλιρόη Παρρέν], «Εργασθώμεν!», *Εφημερίς των Κυριών*, ΣΤ' 279, 1.11.1892, σ. 1.

ΥΠΗΡΕΤΡΙΑ ζητείται ελεγκτική-στοιχ. με καλός συστάσει μιθός; Ιεζουοκα ηηικός. Πληροφορία 6328' ιλακώτα 37 (Εξέτασι) 875

ΑΣΕΠΟΙΝΙΣ γυνορ'ουσα την "Α.Α. ληγκήν αρχική καί την Γαλλικήν διαθή ται τας άπογεματινας, όρας 4 112-7 δι' οιανήσαστε γραφικήν έργαζών Γρά ζατα "Ευζία" Κ. Α. 877

ΠΡΟΣΕΔΦΑΘΥΜΕΝ συντίξαι: κα παρέλασαν τάσκα αίσθησας ποσού «Γρα ζατα Οικονομικών "Επιμετρώσασ" Ακκα

Μικρές αγγελίες, «Εστία», 31 Ιανουαρίου 1929 (ΕΛΙΑ).

Η ίδρυση της Επαγγελματικής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων επιδόσεται στις δραστηριότητες του Συνδέσμου Ελληνίδων για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΕΛΑΔ).

Εκκ. (δεξ.): Νοσηλευτικό προσωπικό Ερυθρού Σταυρού. Γυναίκα μακροβιολόγος για πρώτη φορά σε εργαστήριο, 1920 (Αρχείο Πουλιάδη - Ε.Ρ.Τ.).

εγγραφή τους ως μελών στα σωματεία. Είτε θύμα της εκμετάλλευσης εργοδοτών και αντρών είτε μπροστάρισσα των εργατικών κινητοποιήσεων, κυρίως εκείνων που εξελίσσονται σε βίαιες συγκρούσεις στο δρόμο, ή ακόμη και ενσάρκωση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, οι αναπαραστάσεις της εργάτριας υποστασιοποιούν μια πραγματικότητα που είναι ρευστή και εξαιρετικά πολύμορφη.¹⁰

Κορίτσια και γυναίκες δουλεύουν ήδη από τη δεκαετία του 1860 στα μεταξουργεία σε διάφορες πόλεις (Σπάρτη, Ύδρα, Πειραιάς, Ερμούπολη), ενώ μέχρι τα τέλη του αιώνα θα είναι η πλειοψηφία στα κλωστήρια. Στη δεκαετία του 1930 η συμμετοχή τους στη βιομηχανία έχει γίνει πλέον σημαντική: η αύξηση αυτή καταγράφεται και στις διαδοχικές απογραφές του πληθυσμού του 1907, του 1920 και του 1928, μολονότι οι σημαντικές διαφορές στα κριτήρια των απογραφών αυτών εμποδίζει τις εύκολες μεταξύ τους αριθμητικές συγκρίσεις. Γυναίκες εργατική δύναμη χρησιμοποιεί κυρίως η βιομηχανία ενδυμάτων, καπνού, τροφίμων καθώς και η χημική βιομηχανία και η υφαντουργία: ενώ εκεί αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού, η παρουσία τους σε άλλους κλάδους είναι μηδαμινή. Οι περισσότερες εργάτριες απασχολούνται σε εργασίες που χαρακτηρίζονται ανειδίκευτες και πληρώνονται με μεροκάματα που αντιστοιχούν περίπου από το ένα τρίτο ως το μισό του ανειδίκευτου ανδρικού. Όσες κάνουν ειδικευμένες εργασίες είναι συνήθως μεγαλύτερες σε ηλικία από τον μέσο όρο και πλη-

ρώνονται με το κομμάτι. Πάντως σε όλη την περίοδο ως το τέλος του Μεσοπολέμου η ζήτηση γυναικείων εργατικών χεριών παραμένει μεγαλύτερη από την προσφορά: φαίνεται ότι διατηρούνται εναλλακτικές δυνατότητες για μεροκάματα, όπως άτυπες εργασίες, εργασία στο σπίτι ή εργασία ως «συμβοηθούντα μέλη», τις οποίες πολλές προτιμούν επειδή τις συνδυάζουν καλύτερα με τον οικιακό τους προσανατολισμό.

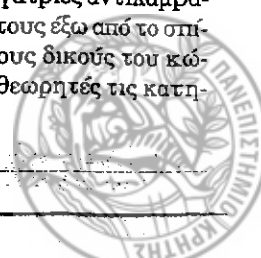
Σύμφωνα με τις εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας της περιόδου 1913-1935, οι περισσότερες εργάτριες προέρχονται από οικογένειες που οι άντρες τους είτε απουσιάζουν είτε είναι ανίκανοι να δουλέψουν ή ακόμη αυτοαπασχολούνται. Η έλευση των προσφύγων θα σημάνει την ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού των εργατριών που είναι ορφανές και συντηρούν εξαρτώμενα μέλη στην εργασία προσφύγων, εξάλλου, οφείλεται η σημαντική αύξηση του γυναικείου εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία την περίοδο αυτή. Πρόσφυγες ή μη, οι περισσότερες εργάτριες είναι αγράμματες. Σε αυτό το γεγονός αποδίδουν οι Επιθεωρητές Εργασίας ό,τι ονομάζουν «αντιεπαγγελματική συμπεριφορά», δηλαδή την πρακτική να αλλάζουν συχνά εργοδότη αναζητώντας καλύτερα μεροκάματα και να επιδιώκουν να εγκαταλείψουν το εργοστάσιο ή το εργαστήρι για να «ανοίξουν» δουλειά στο σπίτι τους «ανεπαρκώς προετοιμασμένες». Από τις ίδιες πηγές φαίνεται επίσης ότι οι εργάτριες αντιλαμβάνονται το χώρο εργασίας τους έξω από το σπίτι ως δημόσιο χώρο με τους δικούς του κώδικες ευπρέπειας: οι Επιθεωρητές τις κατη-

⁹ Βλ. σχετικά Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή Εργασία» και Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α': «1900-1922: Οι απαρχές», Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, Α1, σ. 9-39, 87-121 και 173-221 αντίστοιχα.

¹⁰ Για τις εργάτριες την πριν από τον Μεσοπόλεμο περίοδο, βλ. Panayota Tsopela-Saliba, *Le profil de l'ouvrière dans l'industrie et l'artisanat en Grèce, 1870-1922*, Διδακτορική διατριβή, τ. Α'-Γ', Université de Paris I, Presses Universitaires de Septentrion, Παρίσι 1998.

¹¹ Βλ. Έφη Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας, 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 28-29, 1998, σ. 171-202.

¹² Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.)», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 11, 1990, σ. 336-360.

γορούν για «υπερβολική» φροντίδα στην εξωτερική τους εμφάνιση και για την άρνησή τους να χρησιμοποιήσουν προστατευτικά μέσα, όπως σκούφους, ποδιές και κοντομάνικα ενδύματα.¹¹

Οι αντιδράσεις απέναντι στη βιομηχανική εργασία των γυναικών εξαρτώνται από την εποχή και από το φορέα τους: ύποπτη για την έκλυση ηθών και τη χαλάρωση της οικογενειακής ζωής για ορισμένους, ένδειξη ανάπτυξης και εκπολιτισμού για άλλους, κρίνεται αναγκαία και εθνικά χρήσιμη κατά τη διάρκεια των πολέμων. Οι άθλιες συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια και τα εργαστήρια θα συγκεντρώσουν από νωρίς τα πυρά των μεταρρυθμιστών, όπως και οι εκκλήσεις για προστασία των εργατριών ώστε να πάψει να υποθηκεύεται η υγεία των μελλοντικών μητέρων του έθνους. Η «προστασία» αυτή θά θεσμοθετηθεί στο πλαίσιο της εργατικής νομοθεσίας που θεσπίζουν οι Φιλελεύθεροι από το 1912 και επεκτείνουν με την επικύρωση των διεθνών συμβάσεων το 1920: πρόκειται για τη νομοθεσία για την «προστασία της εργασίας γυναικών και ανηλίκων» και για την «προστασία της μητρότητας» που απαγορεύει τη νυχτερινή εργασία, την εργασία σε βαριές και ανθυγιεινές δουλειές και προβλέπει άδεια ορισμένες εβδομάδες πριν και μετά τον τοκετό. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 η αναγκαιότητα της νομοθεσίας αυτής, που υποθετείται εξαρχής με ρητό στόχο να διατηρηθεί η ανδρική πρωτοκαθεδρία στην αγορά εργασίας και να εξασφαλιστεί η ομαλή άσκηση των οικιακών «καθηκόντων» των γυναικών, μοιάζει να συγκεντρώνει τη γενική ομοφωνία, χωρίς πάντως το ζήτημα να αναδεικνύεται σε κεντρικό. Όπως θα δούμε στα επόμενα, η ομοφωνία αυτή θα διαρραγεί εξαιτίας των διαφορετικών θέσεων που θα υποθετήσουν για το ζήτημα οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου, καθώς και των μεταξύ τους σχετικών αντιπαράθεσεων.¹²

Για όσες δεν είναι αγρότισσες ή εργάτριες, αλλά ούτε και υπηρέτριες ή καθαρίστριες, η σημαντικότερη καινοτομία της περιόδου αφορά τις δυνατότητες μόρφωσης που τους παρέχονται πλέον: το ποσοστό του εγγράμματος γυναικείου πληθυσμού διπλασιάζεται τα μεσοπολεμικά χρόνια και φτάνει το 40% το 1928. Σημαντικότεροι παράγοντες για την αύξηση αυτή είναι η επέκταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η απογείωση της δευτεροβάθμιας και η αύξηση της πανεπιστημιακής. Η γυναικεία εκπαίδευση είχε αρχίσει από τη δεκαετία του 1890 να αποσχολεί την πολιτεία με νομοθετικές παρεμ-

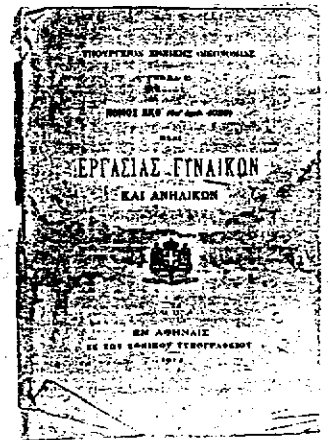
Μαθήτριες σε Παρθεναγωγείο, 1920 (Φ.Α. ΕΛΙΑ).

βάσεις και την αθρόα ίδρυση παρθεναγωγείων. Η παρέμβαση αυτή γίνεται πιο συστηματική στο πλαίσιο της προσπάθειας για «εκπαιδευτική ανόρθωση», την οποία σηματοδοτούν τα νομοσχέδια του 1913 και εικονογραφεί η ίδρυση σχολείων, διδασκαλείων και γυμνασίων θηλέων κατά τη δεκαετία του 1910, που διευρύνουν την πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση. Οι μαθήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 4% του μαθητικού πληθυσμού το 1910-11 θα φτάσουν στο 30% το 1936-37. Οι φοιτήτριες δεν ξεπέρασαν τον διψήφιο αριθμό από το 1890, όταν έγινε δεκτή η Ιωάννα Στεφανόπουλη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά η δημόσια παρουσία τους είναι πλέον ορατή, ιδίως μετά τη δημιουργία του Συλλόγου Ελληνίδων Επιστημόνων το 1924.¹³

Όσο αυξάνονται τα ποσοστά των μορφωμένων γυναικών, τόσο το ζήτημα των γυναικείων επαγγελματιών παίρνει νέο περιεχόμενο, καθώς συνδέεται με τους ευρύτερους μετασχηματισμούς που ωθούν όλο και περισσότερο στην αγορά εργασίας: όλο και συχνότερα το «οικιακό ιδεώδες» παύει να καλύπτει τις ανάγκες γυναικών από τα πολύμορφα πλέον αστικά στρώματα, χωρίς ωστόσο να τίθεται σε αμφισβήτηση η πολιτισμική κυριαρχία του προτύπου του γάμου.¹⁴ Το διδασκαλικό επάγγελμα εμφανίζει κορεσμό ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και η πίεση να ανοίξουν νέα επαγγέλματα για εγγράμματες γυναίκες αυξάνεται. Οι δημόσιες υπηρεσίες θα κάνουν δειλά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση μόλις την πρώτη δεκαετία του αιώνα, με το νόμο για τα τηλεγραφέα

¹³ Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1893-1929*, μελέτη στο πλαίσιο του προγράμματος ερευνών του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολογίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (υπό δημοσίευση).

¹⁴ Όπως έχει επισημανθεί, τα ποσοστά αγαρίας στην Ελλάδα παραμένουν από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη, όπως και εκείνα των γεννήσεων εκτός γάμου: Σοκράτης Πετρελάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας "Δημογραφικής Μετάβασης" και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, 6.π., Α1, σ. 44.

Ο νόμος περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων, 1912 (ΕΛΙΑ).

Εκκ. (άνω): Οι πρώτες τηλεφωνήτριες στην Αθήνα, 1918. Επιταγραφομένη φωτογραφία (Αρχειο ΓΣΕΕΙΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.).

Εκκ. (δεξ.): Φεμινιστική βιβλιοθήκη («Ελληνισ», τ. Β' 712, Δεκέμβριος 1922 - Ε.Π.Α.).

και τα τηλέφωνα του 1908. Είκοσι χρόνια αφού πρωτοδιατυπώθηκε το σχετικό αίτημα και αφού είχε ήδη απορριφθεί από τη Βουλή το 1900 με την αιτιολογία ότι «τα ήθη μας δεν το επιτρέπουν», η ρύθμιση αυτή προβλέπει ότι ο γάμος συνιστά λόγο απόλυσης για τις τηλεφωνήτριες. Σε σύντομο χρονικό διάστημα η παρουσία των γυναικών στα δημόσια γραφεία είχε γίνει αισθητή, καθώς ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε μέσα σε λίγα χρόνια, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης των δημόσιων υπηρεσιών που επιχειρεί η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Δεν πρόκειται για μόνο για τις χιλιάδες δασκάλες που υπάγονται στο υπουργείο Παιδείας, αλλά για υπαλλήλους των υπουργείων και των δημόσιων υπηρεσιών: εκτός από τηλεφωνήτριες, οι γυναίκες γίνονται γραφείς, δακτυλογράφοι, ταμίες, ενσημοπωλήτριες και καθαρίστριες. Οι θέσεις που καταλαμβάνουν είναι οι χαμηλότερες στην ιεραρχία και συχνά χωρίς προοπτική εξέλιξης, καθώς οι περισσότερες έχουν απλώς δίπλωμα δασκάλας ή αργότερα γυμνασίου. Λίγες αποκτούν μέσα στα χρόνια πτυχίο πανεπιστημίου και μπορούν να διεκδικήσουν ανώτερες θέσεις. Οι πιο πολλές είναι νέες και ανύπαντρες, αλλά όσο προχωρούμε στη δεκαετία του '30 όλο και πιο συχνά συναντούμε γυναίκες υπαλλήλους που διατηρούν τη θέση τους και μετά το γάμο, τουλάχιστον μέχρι να γεννηθούν τα παιδιά.¹⁵

Εξω από τις δημόσιες υπηρεσίες, οι μορφωμένες γυναίκες ασκούν τα λεγόμενα «ελευθέρια επαγγέλματα». Στην προηγούμενη περίοδο επρόκειτο για μορφωμένες γυναίκες «της ανωτέρας και μέσης κοινωνικής τάξεως, από πολύ λίγών μετερχομένων ελευ-

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Συνιστώμεν εἰς τὰς ἀνεργαστοὺς μας θεομῶς τὰ ἑξῆς βιβλία:

- Κας ΜΑΡΙΑΣ Μ. ΝΕΓΡΟΠΟΥΤΗ, *Γυναίκα και ψήφος* Δο. 1.—
- Κας ΡΟΖΑΣ [ΜΕΡΣΙΟΤΗ, *Ἡ Ἀθηναία σ.δ.ν Ε' και Δ' αἰῶνα* Δο. 2.—
- Κας ΑΓΡΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Διεθνές Γυναικείον Συνέδριον τῆς Γενεύης* Λεπτά 0,20
- Κας ΑΘ. ΓΑΥΤΑΝΟΥ-ΓΙΑΝΝΙΟΥ, *Ἡ καταγωγή τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐξέλιξη του στὴν κοινωνία* Δο. 2.—
- Κας ΑΝΝΑΣ Σ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Κοινωνική καὶ ἱστορική μελέτη περὶ φυσικῶν τέκνων* Δο. 2.—
- Δος ΜΑΡΙΑΣ ΔΕΣΣΗΡΗ, *Ἡ γυναίκα καὶ ἡ Κοινωνική πρόνοια* Δο. 2.—
- Κας ΕΛΕΝΗΣ ΘΕΟΤΟΚΗ-ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Πλανήματα Ἀγέλιστα (διηγήματα) 1922 Δο. 6.—
- Προσχέδιον νόμου περὶ ἀναζητήσεως τῆς πατρότητος* Ἐθν. Συμβ. Ἑλληνίδων καὶ Συνδ. Δικαιωμάτων Γυναικῶς
- Ἀ' ἔτος δράσεως τοῦ Συνδέσμου διὰ τὰ Δικαιώμ. τῆς Ἑλληνίδος, 1921* Δο. 1.— (Ἐκδ. Οἶκος «Ἀθηνα» ὁδ. Ἐρμούπου, 6, Ἀθή.αι)
- Κας ΕΛΕΝΗΣ Ι. ΣΙΦΝΑΙΟΥ, (μετάφρ.) *Τολστόϊ, Τὰ μετὰ θάνατον (διηγήματα) 1922* (Ἐκδ. Οἶκος Ζηκάνη) Δο. 3,50
- Δος ΣΟΦΙΑΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, *Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, Κρητικῶν μυστηρίων τοῦ 16ου αἰῶνος, 1922* (Ἐκδ. Οἶκος Γ. Βασιλείου) Δο. 3,75
- Ἑῦα Νικήτρια*, Γυναικίον περιοδικὸν Ζακύνθος.

θέρια επαγγέλματα», όπως σημειώνει ο Σ. Λοβέρδος το 1907 στο περιοδικό *Ἡ Μελέτη*. Τώρα, η κατηγορία αυτή έχει διευρυνθεί: στην απογραφή του 1928 περιλαμβάνει όλες όσες δεν εργάζονται στο Δημόσιο, χωρίς όμως να είναι απαραίτητα «ατομικῶς εργαζόμενες»: δασκάλες και καθηγήτριες κάθε είδους, νοσοκόμες, μαίες και λιγοστές γιατρίνες, συγγραφείς, δημοσιογράφους και καλλιτέχνιδες, αλλά και δακτυλογράφους και στενογράφους, τέλος όσες, ελάχιστες, ασχολούνται με νομικά επαγγέλματα (το δικαίωμα να δικηγورούν το αποκτούν από το 1925, πιο πριν γίνονται μόνο δικαστικοί κλητήρες). Σε αντίθεση με την ονομασία της κατηγορίας στην οποία κατατάσσονται, διατηρούν συνήθως εξαρτημένες σχέσεις εργασίας: οι δικηγόρι-

¹⁵ Ἐφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατὰ φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ἴδρυμα Ἐρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

¹⁶ Βλ. «La femme Grecque», *Ελληνισ*, τ. 13/7-8, 1933, σ. 153-160. Για τις αντιδράσεις ενάντια στο νόμο για το διαζύγιο, βλ. Σύνδεσμος Ἑλληνίδων ὑπὲρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκος. Τμήμα της Διεθνούς Ἐνώσεως ὑπὲρ της Ψήφου της Γυναίκος. Ἔδρα: Αθήνα, *Διὰ τὰ δικαιώματα της Ἑλληνίδος. Ἀ' ἔτος δράσεως τοῦ Συνδέσμου 1920*, Χ-Χ.

¹⁷ Αιτιολογική έκθεση που προτάσσεται στην τροπολογία του σχεδίου νόμου «περὶ τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της περι δήμεων και κοινοτήτων νομοθεσίας», την οποία κατέθεσαν στη Βουλή 63 βουλευτές με πρωτοβουλία του αρχηγού των Προοδευτικῶν Φιλελευθέρων Γ. Καφαντάρη, στις 7 Ιουλίου 1925. Βλ. *Ελληνισ*, τ. Ε' /6-7, 1925, σ. 134 κ.ε., και Ἐφη Αβδελά, *Αγγελικά Ψαρρά, Ὁ φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ἀναλογία*, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 20.

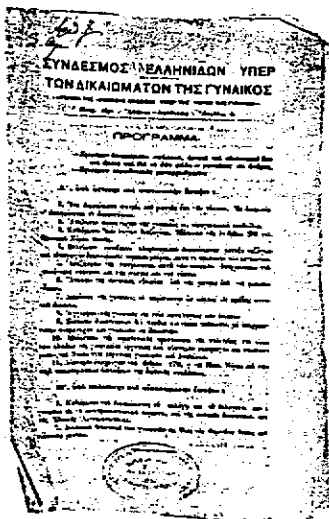
Η Ρόζα Ιμβραάκη
(«Ελληνίς», τ. 176-7,
Ιούλιος-Ιούλιος 1930 - Ε.Α.Α.)

Αντιπρόσωποι του σπυδαίου της φεμινιστικής
οργάνωσης «Μικρή Αντί των Γυναικών»,
στην οποία ανήκαν γυναίκες συμμετείχε
της Τσεχοσλοβακίας, της Σερβίας, της Πολωνίας,
της Ρουμανίας και της Ελλάδας, Δεκέμβριος 1925
(«Ελληνίς», τ. Ε'112, Δεκέμβριος 1925).

Καθήμενες εξ' αριστερών: κ. Μαρία Σβώλου, κ. Άννα Παπαδημητρίου, κ. Άδρα Θεο-
δωροπούλου, Πριγκήπισσα Άλεξ. Κατακουζηνού, κ. Πέτκοβιτς, κ. Κοτσόνια-Βοτβά-
σκα, δις Όντομπέσκο, και δις Ντουμπράφκα. Σειρά Β' όρθιες εξ' αριστερών: δις Στε-
φανόπολι, δις Αίμιλ. Καραβία, κ. Έλενη Νεγροπόντη, δις Μαρία Καρατζοπούλου, δις
Άτανάσεβιτς, κ. Ίβάνοβιτς.

¹⁸ Για τις φεμινιστικές οργανώσεις
του Μεσοπολέμου και τα έντυπά
τους, βλ. Ε. Αβδελά, Α. Φαρρά
(επιμ.), *Ο φεμινισμός*, δ.π. Βλ.
επίσης Σάσα Μόσχου-Σακορράφου,
*Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού
κινήματος*, Αθήνα 1990.

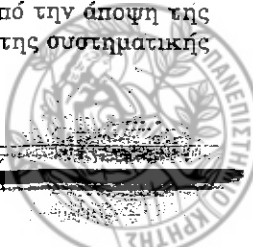
Φυλλάδιο του Συνδέσμου Ελληνίδων
πέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, 1920 (Ε.Α.Α.)

αντιπροσωπευτικότητας, σε μια συγκυρία όπου η «πολιτική χειραφέτηση» των γυναικών είναι πλέον πραγματικότητα σε όλο και περισσότερες χώρες, η γυναικεία διαμαρτυρία της εποχής θα προτάξει κατ' αρχάς το ζήτημα των δικαιωμάτων στη βάση της αρχής της ισοπολιτείας. Επιπλέον, για πρώτη φορά τουλάχιστον ορισμένες συνιστώσες της νέας αυτής πολύμορφης γυναικείας κίνησης θα απορρίψουν (αν και με αμφιθυμίες) την «ισότητα στη διαφορά». Τα πολιτικά δικαιώματα θα βρεθούν στο επίκεντρο των φεμινιστικών αιτημάτων και θα προβληθούν ως προϋπόθεση για την πρόσπιση όλων των πτυχών των γυναικείων συμφερόντων. Οι οργανώσεις που θα συγκροτηθούν θα θέσουν ως βασική τους επιδίωξη την προώθηση της ισονομίας και της ισοπολιτείας, ενώ το ζήτημα θα απασχολήσει επανειλημμένα τόσο τη Βουλή όσο και τον τύπο.

Το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου διαπερνάται από μια σειρά φαινομενικών αντιφάσεων που, ωστόσο, συνιστούν την ιδιομορφία του: εμφανίζει από τη μία ποικιλία στις απόψεις και τις ερμηνείες, η οποία αντιστοιχεί σε μια πολύμορφη συστηματική οργανωτική συγκρότηση, και από την άλλη κοινότητα στις προσδοκίες και τους στόχους, που εκδηλώνεται με τη συντονισμένη παρέμβαση και δράση οι οργανώσεις της

εποχής τοποθετούνται εξαρχής σε διεθνές πλαίσιο, καθώς είναι όλες μέλη αντίστοιχων διεθνών οργανώσεων, συγχρόνως, όμως, διαμορφώνουν τις απόψεις και την πολιτική τους με βάση τα εγχώρια δεδομένα και την αναζήτηση ρητών ή άρητων συμμαχιών με συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις· μολονότι αποτυχαίνουν να μαζικοποιηθούν, οι οργανώσεις κατορθώνουν να αποκτήσουν ακτινοβολία και παρουσία στον δημόσιο χώρο πρωτόγνωρες για τα ελληνικά δεδομένα· τέλος, η παθιασμένη στράτευση των πρωτεργατριών του φεμινιστικού αγώνα θα είναι αντιστρόφως ανάλογη των κερδών του, όχι μόνο στο κεντρικό αίτημα για πολιτικά δικαιώματα, αλλά και σε όλο το φάσμα των αιτημάτων του. Πάντως, η ποικιλία των απόψεων αλλά και τα κοινά σημεία που επιτρέπουν τη συντονισμένη δράση καταγράφονται με ενάργεια στα έντυπά τους -πραγματικά όργανα δράσης- όσο και στον τύπο της εποχής, όπου το ζήτημα επανέρχεται με κανονική συχνότητα.¹⁸

Οι λιγοστές ιστορικές μελέτες που υπάρχουν έχουν σκιαγραφήσει τα κυριότερα χαρακτηριστικά των φεμινιστικών οργανώσεων του Μεσοπολέμου, μολονότι πολλά ζητήματα απαιτούν ακόμη διερεύνηση. Σημαντικότερη οργάνωση από την άποψη της ακτινοβολίας αλλά και της συστηματικής

ΕΤΟΣ Α' ΕΛΛΗΝΙΣ ΑΡΙΘ. 1

ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

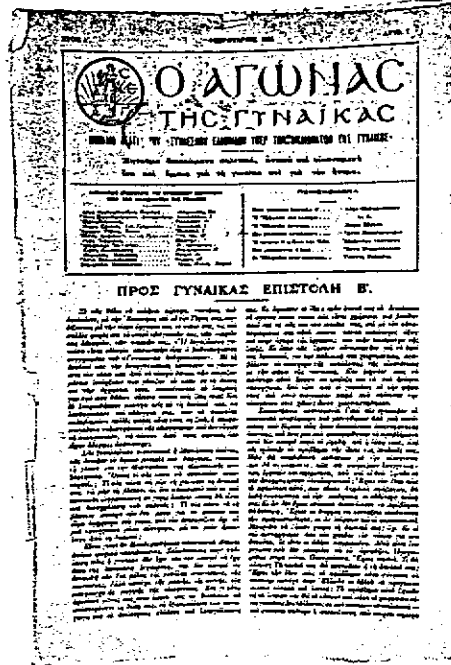
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

ΜΑΡΤΙΟΣ 1921

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ 'ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ,
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

επεξεργασίας των αιτημάτων αναγνωρίζεται ότι ήταν ο Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, μέλος της Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναικεία Ψήφο, γνωστής και ως Αλλιάνας. Ο Σύνδεσμος ιδρύεται το 1926 - από το 1927 θα μετονομαστεί σε Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας - και συσπειρώνει από την αρχή έναν συνεκτικό πυρήνα γυναικών που ήδη δραστηριοποιούνται στο δημοκρατικό κίνημα, μέσα από το οποίο θα εξασφαλίσουν και τη σύνδρομη των αντρών πρωτεργατών του: η Αύρα Θεοδωροπούλου, η Μαρία Νεγροπόντη, η Μαρία Δεσύρη (μετέπειτα Σβώλου), η Ρόζα Ιμβριώτη, ο Άλκης Θρύλος (ψευδώνυμο της Ελένης Ουράνη), η Άννα Παπαδημητρίου είναι μόνο ορισμένα από τα ονόματα γυναικών που θα επιστρατεύσουν πλήθος μέσα για να προωθήσουν το «φεμινισμό»: αρθρογραφία, επιτροπές, δημόσιες εκδηλώσεις, υπομνήματα, ίδρυση σχολών κ.ά. Το περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας* θα γίνει από το 1923 ως το 1936 το κεντρικό βήμα τους, όπου θα καταγραφούν επίσης οι ποικίλες δραστηριότητες και πρωτοβουλίες τους καθώς και οι μεταπτώσεις των προσδοκιών τους, που εξανεμίζονται προς το τέλος της περιόδου ως το κλείσιμο του περιοδικού, ταυτόχρονα με εκείνο του Συνδέσμου, από τη μεταξική δικτατορία.

Ως τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών, το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων θα αποτελέσει από το 1919 ένα «μωσαϊκό οργανώσεων» με κεντρική δράση εκείνη των επιμέρους τμημάτων του. Το περιοδικό

ΠΡΟΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ Β'

του, η μηνιαία *Ελληνίς*, θα αποτυπώσει από το 1921 ως το 1940 τους μετασχηματισμούς του ρευστού αυτού χώρου, από «εντευκτήριο των σκέψεων των απανταχού Ελληνίδων» σε εκφραστή του συντηρητικού ρεύματος του γυναικείου κινήματος και τέλος, λίγο πριν από τον πόλεμο, σε φιλανθρωπικό σωματείο. Τη μεσοπολεμική περίοδο πάντως γυναίκες όπως η Σοφία Αντωνιάδου, η Ελένη Ρουσοπούλου, η Ελένη Σιφναίου, αλλά και η σοσιαλίστρια Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου θα διατυπώσουν μέσα από τις σελίδες της *Ελληνίδος* απόψεις που συχνά θα βρεθούν στον αντίποδα εκείνων του Συνδέσμου, κυρίως σε ό,τι αφορά την ψήφο και την εργασία των γυναικών. Στην ουσία η αντιπαράθεση, που θα κρυσταλλωθεί προς το τέλος της περιόδου στη συγκυρία των πενιχρών αποτελεσμάτων του φεμινιστικού αγώνα, θα περιστραφεί γύρω από δύο διακριτές αντιλήψεις της θηλυκότητας, μία βασισμένη στην έμφυλη διαφορά και μία άλλη βασισμένη στην ανθρωπινή ισότητα.

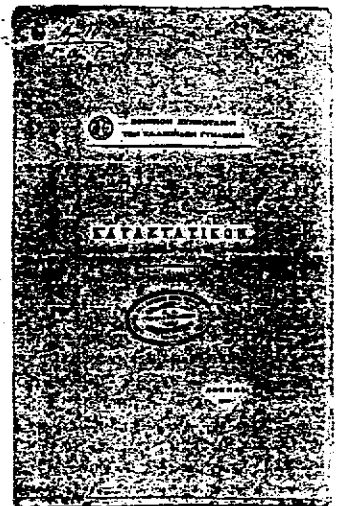
Στο πεδίο της έμφυλης διαφοράς θα συντεθούν και οι απόψεις των πολιτικά συντηρητικών κυριών του Εθνικού Συμβουλίου και της ιδρύτριας του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών, Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννίου, η οποία θα διευθύνει την *Ελληνίδα* ως το 1932. Ο ίδιος ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών, παράρτημα του ολιγάριθμου Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος και τμήμα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς των Γυναικών, ιδρύεται από το 1919 αλλά δραστηριοποιείται κυρίως μετά το 1928, οπότε και εκδίδει

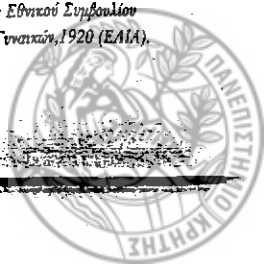
Η Ελένη Ρουσοπούλου
(«Ελληνίς», τ. 176-7,
Ιούλιος-Ιουλ.ορ 1930 - ΕΛΙΑ).

Εικ. (αριστ.): «Ελληνίς»,
τ. 171, Μάρτιος 1921 (ΕΛΙΑ).

Εικ. (δεξ.): «Ο Αγώνας της Γυναίκας»,
τ. 177, Φεβρουάριος 1924 (ΕΛΙΑ).

Καταστατικό του Εθνικού Συμβουλίου
των Ελληνίδων Γυναικών, 1920 (ΕΛΙΑ).

(Ε.Ι.Α)

Η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννού με τη Λουίζα Κάουτσου στην Δ' Διεθνή Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη Γυναικών στη Βιέννη, 23-30 Ιουλίου 1931 (Ε.Ι.Α).

το «γυναικείο» τμήμα του περιοδικού Σοσιαλιστική Ζωή ως το 1935. Συμπράττοντας με τις άλλες φεμινιστικές οργανώσεις, αλλά συγχρόνως καταγγέλλοντας τον «αστικό φεμινισμό» και υπερασπιζόμενος τον «σοσιαλιστικό φεμινισμό», ο Σοσιαλιστικός Όμιλος θα τοποθετηθεί από τη μεριά της πάλης των τάξεων και της καχυποψίας απέναντι στον κοινοβουλευτισμό, μολονότι θα υποστηρίξει, έστω και με επιφυλάξεις, τη διεκδίκηση της γυναικείας ψήφου.

Πέρα από τις τρεις αυτές κύριες συνιστώσες του μεσοπολεμικού φεμινιστικού κινή-

ματος, ένα πλήθος φιλανθρωπικές και επαγγελματικές οργανώσεις συμπληρώνουν το μωσαϊκό της δημόσιας συλλογικής γυναικείας δράσης που χαρακτηρίζει την περίοδο. Από τα παλιά συνεχίζει τη δράση του και την εξάπλωσή του σε τοπικά παραρτήματα το Λύκειο των Ελληνίδων της Καλλιρρόης Παρρέν, μέλος του Διεθνούς Συνδέσμου Λυκείων, το οποίο είχε ήδη από το 1911 αναλάβει την αναγέννηση «πρατίστως της γυναικείας ελληνικής ψυχής μετά των θρώων και εθίμων της», αλλά και την εξάπλωση της υγιεινής στις λαϊκές τάξεις. Τοποθετημένο στο πιο συντηρητικό άκρο του φάσματος των γυναικείων οργανώσεων της εποχής ως προς τους στόχους και τις μεθόδους δράσης του, το Λύκειο προσφέρεται αρνητικά για να αποτιμηθούν οι τομές που έχουν γίνει: παρά την εξάπλωσή του κυρίως στην επαρχία, θα μείνει μακριά από τα χαρακτηριστικά των άλλων οργανώσεων, όπως η συντονισμένη συλλογική δράση, η διεκδίκηση δικαιωμάτων και η έμφαση στην ισότητα.

Οι τομές αυτές εικονογραφούνται και με ένα άλλο νέο φαινόμενο: τα επαγγελματικά σωματεία γυναικών, όπως είναι, για παράδειγμα, ο Σύλλογος των παρά τη Εθνική Τραπεζή Εργαζομένων Γυναικών και ο Σύνδεσμος Διδασκαλισσών Πειραιώς. Βραχύβια συνήθως, τα σωματεία αυτά αποτελούν πρωτοβουλίες φεμινιστριών που υποστηρίζουν ότι μόνο η αυτοοργάνωση μπορεί να αποτελέσει απάντηση αφ' ενός στα ιδιαίτερα προβλήματα των εργαζομένων γυναικών και αφ' ετέρου στην άρνηση των συνδικαλιστικών ενώσεων να τις εντάξουν ως ισότιμα μέλη τους. Υπό την πίεση, ωστόσο, της καταγγελίας ότι η αυτοοργάνωση των γυναι-

Handwritten notes and fragments of text, including the word 'ΕΙΣΑΓΩΓΗ' and some illegible lines.

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

ΑΓΕΣ ΜΕΤΕΤΕΤΑ ΤΗΝ ΕΜΨΩΠΙΑ ΜΑΣ

Επιτομή του άρθρου 'Αγές μετετετα την εμψωπία μας' από τον Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών.

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΖΩΗ

Επιτομή του άρθρου 'Αθή και Σοσιαλιστρία' από τον Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

Πρόγραμμα του Γυναικείου Συνεδρίου που οργάνωσε το Λύκειο Ελληνίδων σε συνεργασία με άλλες γυναικείες οργανώσεις τον Απρίλιο του 1920 (Ε.Ι.Α).

Επιτομή του Άρθρου Ελληνίδων, 29 Φεβρουάριου 1920 (Ε.Ι.Α).

Φυλλάδιο του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών. (Ε.Ι.Α).

«Σοσιαλιστική Ζωή», έτ. Δ', αρ. 37, Νοέμβριος 1931 (Ε.Ι.Α).

Πρόγραμμα του Γυναικείου Συνεδρίου που οργάνωσε το Λύκειο Ελληνίδων σε συνεργασία με άλλες γυναικείες οργανώσεις τον Απρίλιο του 1920 (Ε.Ι.Α).

κών διασπά το κοινό συνδικαλιστικό μέτωπο και στις αρνητικές συνθήκες για την εργασία των γυναικών της δεκαετίας του '30, τα σωματεία αυτά θα διαλυθούν και οι φεμινιστικές οργανώσεις θα προτρέψουν τη μέλη τους να ενταχθούν στις μεικτές επαγγελματικές ενώσεις. Σε όλη πάντως την περίοδο γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις, αλλά και συνδικαλιστικοί και κομματικοί φορείς επανέρχονται, αν και με διαφορετικές αναλύσεις, σε ένα πάγιο ζήτημα: την απροθυμία των εργαζόμενων γυναικών να συνδικαλιστούν.

Η «αδιαφορία» των γυναικών, είτε για τον συνδικαλισμό είτε για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων, ένδειξη της «ψυχικής ραστώνης» που συνδέεται με τη μακράννη μετατροπή τους σε «πλάσμα παράσιτο» και τις μετατρέπει στον «μεγαλύτερο εχθρό του ίδιου του εαυτού»¹⁹ τους, είναι για τις φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής η μεγαλύτερη τροχοπέδη για την εξάπλωση του γυναικείου αγώνα. Για κόμματα και κυβερνήσεις συνιστά το κεντρικό επιχείρημα με το οποίο δικαιολογούν την επανειλημμένη αθέτηση των υποσχέσεων τους στα διαβήματα των φεμινιστριών. Για όσους αντιμάχονται τις προσπάθειές τους, η «αδιαφορία» αυτή αποδεικνύει τις αντιστάσεις της «υγιούς» ελληνικής οικογένειας έναντι της επιδράσης του «σουφραζεττισμού». Τα μέτωπα αντιπαράθεσης στις φεμινίστριες είναι πάντως πολλαπλά: η εκκλησία, συνδικαλιστές, κόμματα, αλλά και ο τύπος, που καταφεύγει συχνά στην τακτική της γελοιοποίησης των γυναικείων αιτημάτων. Αρκετοί θα είναι ωστόσο την περίοδο αυτή -όπως και την αμέσως προηγούμενη- και οι σύμμαχοί τους: διανοούμενοι σαν τον Δημήτρη Γληνό και τον Αλέξανδρο Σβάλο, πολιτικοί σαν τον Δημήτριο Γούναρη και τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, βουλευτές σαν τον Αθανάσιο Τυπάλδο-Μπασιά και τον Χ. Βασιλακάκη υποστήριξαν κατά περίπτωση τα γυναικεία αιτήματα, με μεγαλύτερη ή μικρότερη συνέπεια.²⁰

Επιδιώκοντας να σπάσουν την «αδιαφορία» των γυναικών στις οποίες απευθύνονταν και να απαντήσουν πειστικά σε όσους αντιμετώπιζαν με καχυποψία ή και εχθρότητα τα αιτήματά τους για ισονομία και ισοπολιτεία, οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου ανέπτυξαν μια διπλή στρατηγική: από τη μια ζητούσαν ψήφο ως προϋπόθεση για την πολιτική ισότητα αντρών και γυναικών, από την άλλη απαιτούσαν νομοθετικές μεταρρυθμίσεις ως προϋπόθεση για την αστική και κοινωνική ισότητα. Ειδικότερα, ζητούσαν να αλλάξουν οι νομοθετικές ρυθμίσεις που

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΥΠΑΛΔΟΣ - ΜΠΑΣΙΑΣ
ΟΙ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΕΣ

Το 1930 ο Α. Τυπάλδος-Μπασιάς... (text continues with a detailed biography of the author, mentioning his education at the University of Athens and his work in the Ministry of Education and the Ministry of Finance).

αφορούσαν τη θέση των γυναικών στην εργασία, την οικογένεια, την εκπαίδευση, τη μητρότητα εκτός γάμου και την πορνεία. Η λογική με την οποία υποστηρίχθηκαν τα αιτήματα αυτά διαφοροποιείται κατά τη διάρκεια της περιόδου και διαφέρει από οργάνωση σε οργάνωση. Πάντως οι αντιπαράθεσεις σχετικά με τα προαναφερθέντα ζητήματα αποκαλύπτουν την αργή και εντέλει ατελή ρήξη με την ιδεολογία της «ισότητας στη διαφορά», που συγκαλύπτεται συχνά από την καινοτομία που αντιπροσωπεύει η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων.

4. Τα πολιτικά δικαιώματα στο επίκεντρο

Ο κεντρικός χαρακτήρας και η πρωτοτυπία του αιτήματος για πολιτικά δικαιώματα στο λόγο των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου καθώς και οι έντονες αντιδράσεις και ανησυχίες που προκάλεσε μεταξύ πολιτικών, συνδικαλιστών και διανοουμένων έχουν εντοπιστεί από την ιστορική έρευνα -όπως έχουν επίσης επισημανθεί τα πενιχρά αποτελέσματα περίπου μιας δεκαπενταετίας προσπάθειών, συζητήσεων, αντιπαράθεσεων και παρεμβάσεων γύρω από την ψήφο των γυναικών. Τα πολιτικά δικαιώματα συνιστούσαν το κεντρικό αίτημα των φεμινιστριών, γύρω από το οποίο και με προϋπόθεση το οποίο συναρθρώνονταν όλα τα άλλα. Θετό-

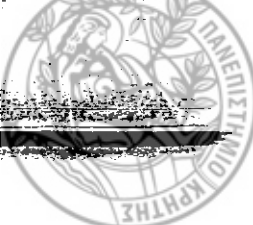
ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚ. ΠΑΛΕΣΤΟΥ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΨΥΧΟΤΗΤΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Το βιβλίο του αναφέρεται στο ψυχολογικό έργο των γυναικών. Ο συγγραφέας εξετάζει το πρόβλημα της ψυχικής ραστώνης και της απροθυμίας των γυναικών να συνδικαλιστούν. Αναλύει τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που οδηγούν σε αυτή την κατάσταση και προτείνει λύσεις.

Εκ. (αριστ.): «Ελληνισ», τ. 373, Μάρτιος 1924 (Ε.Α.Π.).
Εκ. (δεξ.): «Εστια», 16 Απριλίου 1929 (Ε.Α.Π.).

¹⁹ Αύρα Θεοδοροπούλου, *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1923, στο Ε. Αρδελά, Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός*, β.μ., σ. 110-111.
²⁰ Λείπει ακόμη η μελέτη που θα επιχειρήσει να εξετάσει τα μεταβαλλόμενα νοήματα του ανδρισμού την περίοδο αυτή, με αφετηρία τις θέσεις επώνυμων αντρών που τοποθετήθηκαν υπέρ ή κατά των φεμινιστικών αιτημάτων.

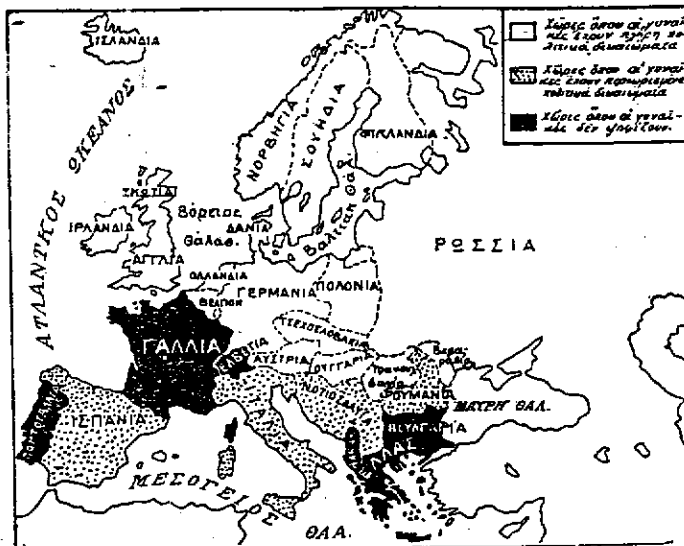

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ, ΣΤΑΔΙΟΥ 24, ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΡ. 39

Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης οι γυναίκες έχουν ΠΛΗΡΗ ή ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΕΝΑ πολιτικά δικαιώματα.

ΟΙ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ των Αθηνών και των Επορχιών ΖΗΤΟΥΝ ΨΗΦΟ

όπως απόδειξε η μεγάλη δημοσία συγκέντρωσις της 18 Μαρτίου 1928.

Χάρτης των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών στην Ευρώπη (Ε.Α.Ι.Α).

φορετικά πολιτικά στόματα, τόσο πιο ορατή είναι η κούραση, η απογοήτευση και η οργή στο λόγο των φεμινιστριών.

«Αντικρύζουμε με χαρά και ανακούφιση το λυτρωμό των αντρών από τη σκλαβιά της δικτατορίας», γράφει ο *Αγώνας της Γυναίκας* την επαύριο της ανατροπής του Παγκάλου, το 1926. «Περιμένουμε όμως απ' αυτούς τους ίδιους τους πολιτικούς μας, που ένιωσαν περισσότερο από κάθε άλλον την πίεση αυτής της σκλαβιάς, να δείξουν πως είναι ειλικρινείς όταν μιλούν για ελευθερία και αναλογική αντιπροσώπευση και ν' αναγνωρίσουν τα πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας [...] Τότε, μονάχα τότε, θα καταλυθεί και για τη γυναίκα το καθεστώς της δικτατορίας». Έξι χρόνια αργότερα η επιχειρηματολογία που επιδιώκει, έστω και με ανορθόδοξο τρόπο, να πείσει μοιάζει πλέον ανεπαρκής: «Αηδίασαμε πια την ταπεινωτική μας θέση. Θέλωμε να είμαστε πολίτες», δηλώνει η Αύρα Θεοδοροπούλου το 1933.²¹

Σε ολόκληρη την περίοδο από το 1919 ως το 1936, ανάλογα με τη εκάστοτε πολιτική συγκυρία, οι φεμινίστριες καταθέτουν στη Βουλή υπομνήματα και ψηφίσματα υπολογίζοντας στη συμπάρταση με μεμονωμένων -άλλοτε λιγότερων και άλλοτε περισσότερων- βουλευτών. Οι συζητήσεις στο πλαίσιο της Γ' Συντακτικής Συνέλευσης μεταξύ 1920 και 1922 μοιάζει να δημιουργούν πρόσφορο έδαφος, αλλά η πρόταση που καταθέτουν γυναίκες οργανώσεις και βουλευτές να παραχωρηθούν στις γυναίκες πολιτικά δικαιώματα έστω και με περιορισμούς θα απορρι-

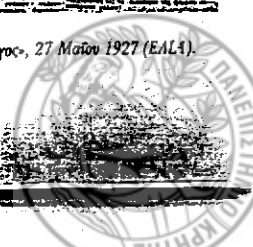
φθεί. Ο Σύνδεσμος συγκεντρώνει υπογραφές σε νέο υπόμνημα που καταθέτει στη Βουλή το 1924, ενώ την ίδια χρονιά η υπόσχεση της κυβέρνησης Παπαναστασίου να περάσει τροπολογία για τη χορήγηση δημοτικής ψήφου στις γυναίκες δεν εκπληρώνεται. Ο επόμενος χρόνος σημαδεύεται από μια πρώτη «νίκη»: στην τροπολογία «περί δήμων και κοινοτήτων» προβλέπεται ότι από το 1927 μπορεί με απλό διάταγμα να παραχωρηθεί δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές σε όσες γυναίκες ήταν πάνω από 30 χρονών και γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Αντί για το διάταγμα, τη χρονιά αυτή θα συμπεριληφθεί στο άρθρο 6 του Συντάγματος της Δημοκρατίας η ερμηνευτική δήλωση σύμφωνα με την οποία η ιδιότητα του Έλληνα πολίτη εννοείται στο Σύνταγμα ανεξαρτήτως φύλου και ότι πολιτικά δικαιώματα μπορούν να δοθούν στις γυναίκες με νόμο.

Με δεδομένες τις δύο αυτές «δυσνητικές» ρυθμίσεις και μπροστά στις παλινωδίες των πολιτικών, ένα πλήθος γυναικείες και μεικτές οργανώσεις με πρωτοβουλία του Συνδέσμου θα πραγματοποιήσουν το 1928 την πρώτη δημόσια συγκέντρωση για τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων. Όταν, παρά τη μαζική συσπείρωση και την ευρεία απήχηση, τα διαβήματά τους αποδειχθούν άκαρπα, θα οργανώσουν έναν χρόνο μετά, το 1929, και μία δεύτερη. Θα χρειαστεί όμως να περιμένουν ακόμη έναν χρόνο για να υπογραφεί το διάταγμα για τη δημοτική ψήφο και να δημοσιευτεί τον Φεβρουάριο του 1930. Η εξέλιξη αυτή θα δώσει νέα ώθηση στον φε-

²¹ Για τη στάση του ΚΚΕ απέναντι στο «γυναικείο ζήτημα» γενικά και στις φεμινιστικές οργανώσεις ειδικότερα βλ. σχετικά: Αγγελίκα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γ. Θ. Μαυρογοράτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82, και της ίδιας, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχ. 3, 1988, σ. 38-45.
²² Βλ. Ε. Αρβελά, Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός*, δ.π., Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων*, τ. 12, 1989, σ. 161-172, και Σ. Μόσχου-Σακορράφου, δ.π., σ. 213-234.
²³ Αντίστοιχα: «Εκλογές», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τεύχ. 35-36, 1926, σ. 1, και Αφ. Θ., «Για την ψήφο», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τεύχ. 165, 1933, σ. 1.

«Ελευθερος Λόγος», 27 Μαΐου 1927 (Ε.Α.Ι.Α).

Φωτογραφία στο Θέατρο Απολλών κατά τη συγκέντρωση της 13ης Μαρτίου 1928 (-Ελληνικός, τ. Η΄4, Απρίλιος 1928 - ΕΛΙΑ).

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΤΟΥ Σ.Δ.Ι. ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΙ ΣΤΗ ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ "ΑΠΟΛΛΩΝ."

1) Άννα Θεοδοροπούλου, 2) Ραλλώ Γεωργιάδου, 3) Αλκίνοια Λοζιάδου, 4) Μαρία Σβώλιου, 5) Αρσινόη Τούρτουρη, 6) Άννα Παπαδημητρίου, 7) Έβανθια Γαλασιώτου, 8) Έιτη Σηφιαίου, 9) Ζαχαρούλα Ναυπιώτη, 10) Δώρα Παπακωνσταντίνου, 11) Αρκαλία Τσίλη, 12) Αθηνά Γαργιού, 13) Μαρία Μπότση, 14) Δώρα Μούτσου, 15) Άρρη Σουβίτη, 16) Ε. Παπαδοπούλου, 17) Δώρα Βασιλείου.

«Έθνος», 31 Μαΐου 1929 (ΕΛΙΑ).

ΤΑ ΝΕΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ

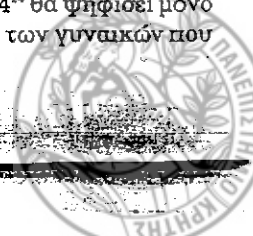
ΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΖΗΤΟΥΝ ΔΗΜΟΤΙΚΗΝ ΨΗΦΟΝ

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΙΣ ΟΙ ΕΚΦΟΝΟΥΜΕΝΤΕΣ ΠΥΡΡΙΝΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΩ ΨΗΦΙΣΜΑ

Η αιτία της συγκέντρωσης αυτής είναι η ανάγκη να εκφραστούν οι απόψεις των γυναικών επί των ζητημάτων της δημοτικής ψήφου. Η συγκέντρωσις έγινε στην αίθουσα του θεάτρου "Απολλών" στις 13 Μαρτίου 1928. Παρέστησαν περίπου 17 γυναίκες, οι οποίες, αφού διαβάσαντες ομιλίας, έκαναν λόγοις επί των ζητημάτων της δημοτικής ψήφου. Η ομιλία της πρώτης ομιλήτριας, της κυρίας Θεοδοροπούλου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δεύτερης ομιλήτριας, της κυρίας Ραλλώ Γεωργιάδου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της τρίτης ομιλήτριας, της κυρίας Αλκίνοια Λοζιάδου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της τέταρτης ομιλήτριας, της κυρίας Μαρία Σβώλιου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της πέμπτης ομιλήτριας, της κυρίας Αρσινόη Τούρτουρη, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της έκτης ομιλήτριας, της κυρίας Άννα Παπαδημητρίου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της έβδομης ομιλήτριας, της κυρίας Έβανθια Γαλασιώτου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της ογδόης ομιλήτριας, της κυρίας Έιτη Σηφιαίου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της εννάτης ομιλήτριας, της κυρίας Ζαχαρούλα Ναυπιώτη, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δέκατης ομιλήτριας, της κυρίας Δώρα Παπακωνσταντίνου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της ένδεκατης ομιλήτριας, της κυρίας Αρκαλία Τσίλη, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δωδέκατης ομιλήτριας, της κυρίας Αθηνά Γαργιού, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της τριάντα ομιλήτριας, της κυρίας Μαρία Μπότση, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δεκάεκτης ομιλήτριας, της κυρίας Δώρα Μούτσου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δεκάεβδομης ομιλήτριας, της κυρίας Άρρη Σουβίτη, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δεκάεβδωτης ομιλήτριας, της κυρίας Ε. Παπαδοπούλου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες. Η ομιλία της δεκάεβδωτης ομιλήτριας, της κυρίας Δώρα Βασιλείου, είχε ως θέμα την ανάγκη της δημοτικής ψήφου για τις γυναίκες.

μινιστικό αγώνα, καθώς τώρα ο στόχος θα είναι να γραφούν στους εκλογικούς καταλόγους όσο το δυνατόν περισσότερες γυναίκες. Όμως οι δυσκολίες είναι ανυπερέβλητες. Όχι μόνο οι περιορισμοί της ηλικίας και της μόρφωσης που προέβλεπε το διάταγμα είχαν ως αποτέλεσμα οι ρυθμίσεις του να αφορούν λιγότερο από το 10% του ενήλικου γυναικείου πληθυσμού· όχι μόνο πολλές γυναίκες παραμένουν αδιάφορες στα φεμινιστικά κελεύσματα· αλλά και όσες θελήσουν να αποκτήσουν εκλογικό βιβλιάρδιο θα συναντήσουν συνεχή εμπόδια από κρατικούς υπαλλήλους, εκκλησιαστικούς φορείς και τους άντρες της οικογένειάς τους. Παρά την κινητοποίηση των γυναικείων οργανώσεων και τις επαγγελματικές καταγγελίες τους για παρακωλύσεις των αρμοδίων εις βάρος όσων γυναικός επιθυμούν να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους, οι αριθμοί θα είναι εντέλει απογοητευτικοί. Ανάλογη τύχη θα έχει και η εκστρατεία που αναπτύσσεται το 1933 για να αποδοθεί στις γυναίκες εκλογείς και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Έτσι στις δημοτικές εκλογές του 1934²⁴ θα ψηφίσει μόνο ένα τρισημίοις τοις εκατό των γυναικών που

²⁴ Έχουν προηγηθεί οι αναληρωματικές εκλογές της Θεσσαλονίκης το 1930 και της Σάμου το 1931.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΓΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ

Καθ' όλον τόν Ιανουάριον, όπως είναι γνωστό, γίνεται η αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων, όπου μπορούν να εγγραφούν όσες γυναίκες έχουν τα προσόντα ηλικίας και μόρφωσης που ορίζει ο νόμος. Τα πιστοποιητικά που χρειάζονται είναι τα εξής:

1ον. **Πιστοποιητικό ότι ξέρει η γυναίκα ανάγνωση και γραφή.** Αυτό μπορεί να το εκδώσει οποιοσδήποτε δάσκαλος ή δασκάλα. Την υπογραφή του δασκάλου αυτού πρέπει να βεβαιώσει ο διευθυντής του σχολείου όπου υπηρετεί ο δάσκαλος αυτός ή η δασκάλα.

2ον. **Πιστοποιητικό δημοτικότητας.** Αν μία γυναίκα είναι γραμμένη στο δημοσιολόγιο του τόπου της, τότε να ζητήσει αντίγραφο της έγγραφης της. Αν δεν είναι γραμμένη (όπου δεν είναι οι περισσότερες γυναίκες) τότε θα ζητήσει από την υπηρεσία δημοτολογίου του Δήμου να γραφεί στο δημοτολόγιο κάνοντας μίαν αίτηση σε απλό χαρτί. Μαζί με την αίτηση αυτή θα παρουσιάζει το εκλογικό βιβλιόριο του πατέρα της αν είναι άνυπαντρη, ή του συζύγου

της αν είναι παντρεμένη, ή θ' αναφέρει τον αριθμό του εκλογικού αυτού βιβλιαρίου και τον αριθμό του μητρώου του.

3ον. **Πιστοποιητικό ηλικίας.** Την ηλικία της γυναίκας πιστοποιεί ο παπās της ένορίας της. Πάντως πρέπει να είναι πάνω από 30 ετών

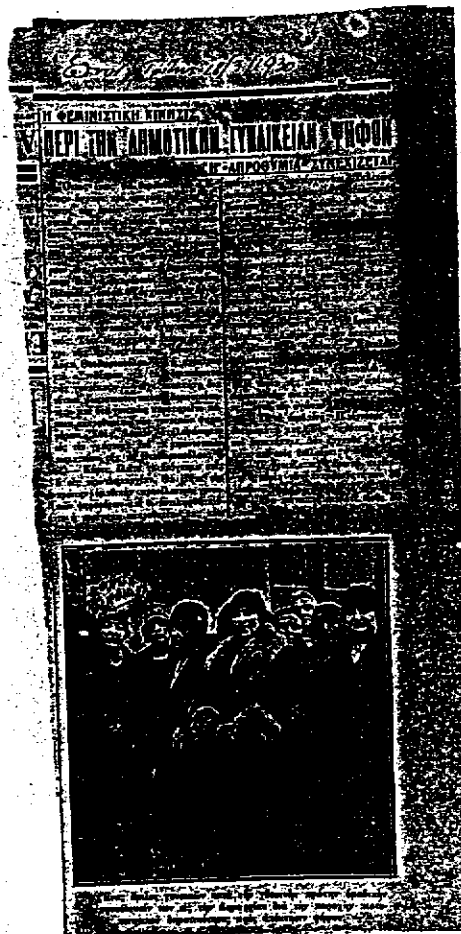
4ον. **Πιστοποιητικό κατοικίας.** Το πιστοποιητικό αυτό σύμφωνα με φτερινή εγκύκλιο εκδίδει η ένοριακή επιτροπή εκλογικών βιβλιαρίων. Η γυναίκα πρέπει να πάη αυτοπροσώπως στην επιτροπή αυτή με μία φωτογραφία της.

Με τα παραπάνω 4 πιστοποιητικά και άλλες δύο φωτογραφίες οι γυναίκες πρέπει να προσέλθουν στον αρμόδιο δικαστή που θα εξδρεύη φέτος στην Αθήνα στο Πολυτεχνείο, και στον Πειραιά στη Δημαρχία και θα ζητήσει να της εκδοθή το εκλογικό βιβλιόριο.

Οι γυναίκες που θα εγγραφούν φέτος δεν θα ψηφίσουν στις εκλογές της 11 Φεβρουαρίου εκτός αν αποφασισθ άλλοιώς ή κυβέρνησι.

το διάταγμα τους έδινε τη δυνατότητα να συμμετάσχουν.

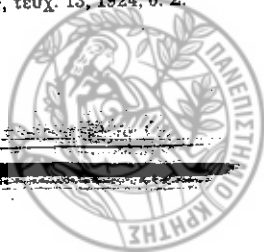
Στο διάστημα αυτό έχουν γίνει πλέον ορατές και οι σημαντικές διαφωνίες στο εσωτερικό του γυναικείου μετώπου αναφορικά με την τακτική που έπρεπε να ακολουθήσουν για τη διεκδίκηση της ψήφου, διαφωνίες που θα οδηγήσουν σε οριστική ρήξη πριν από το τέλος της περιόδου. Ήδη από την αρχή διαμορφώνονται δύο κύριες στάσεις των γυναικών του Συνδέσμου, που ταυτίζονται με τη γυναικεία ψήφο με το δημοκρατικό πολίτευμα («Δημοκρατικό πολίτευμα είναι το πολίτευμα εκείνο όπου αντιπροσωπεύεται η θέληση όλων των πολιτών, δηλαδή των αντρών και των γυναικών», δηλώνει ο Άλκης Θρύλος το 1924²⁵) και εκείνων του Εθνικού Συμβουλίου που μαζί με τη σοσιαλίστρια Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου θεωρούν ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να βιάζονται να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα «απροετοίμαστες», αλλά χρειάζεται να «μορφωθούν και να διαφωτιστούν» ώστε να τα ασκήσουν «σωστά» (έστω και αν αυτό σημαίνει για τις μεν «συνετά» ενώ για τη δε «με συνείδηση τάξεως»). Από την άλλη μεριά, σοσιαλίστριες και κομμουνίστριες, παρά τις βαθιές αντιπαράθεσεις μεταξύ τους, θα αντιμετωπίσουν συχνά την ψήφο με ανάλογη περιφρόνηση και δεν θα χάσουν αφορμή να καταγγείλουν «τις κυρίες της μπουρζουαζίας» και τα «αστικά τους κόλπα».

«Ελληνίς», τ. 1571, Ιανουάριος 1934 (ΕΛΙΑ).

«Εθνος», 18 Μαρτίου 1930 (ΕΛΙΑ).

²⁵ Άλκης Θρύλος, «Γύρω από την ψήφο που δε μας δόθηκε», Ο Αγώνας της Γυναίκας, τεύχ. 13, 1924, σ. 2.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

ΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΜΙΣΘΟΔΟΤΟΥΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Ο αριθμός των μισθοδοτούμενων γυναικών ή-
 λθη σημαντικός μετά τα τελευταία δύο έτη. Το
 1920 μόνον 219.192 γυναίκες ήταν απασχοληθεί-
 να καθόσον δια τμήν των έσοδα δ' αριθμός αυτός
 έχει σχεδόν τετραπλασθή, εις τρέσαν έσοτα 832.48
 γυναίκες, φέρονται σήμερα εργαζόμεναι χωρονομι-
 κάς ή αυτοαπασχοληθείσες, και δι' ως έλλει-
 414 625 εργαζόμεναι επί γεωργίας (έναντι 96.963 τό 1920)

99 712	στη βιομηχ.	68,632
57.377	ως εκπαιδευτ.	37.377
32 021	επί γεωργίας	9.645
12 230	έσονται έλευθερα επαγ- γέλματα	10.789

«Ελληνίς», τ. ΙΓ' 1-2, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1923 (ΕΛΙΑ).

«Ελληνίς», τ. Β' 7/5, Μάιος 1922 (ΕΛΙΑ).

Προς το τέλος της περιόδου, η απογοήτευ-
 ση από τις άκαρπες πολύχρονας προσπάθειες
 και η αλλαγή των γενικότερων πολιτικών
 συνθηκών θα κάνουν πιο ανάγλυφες τις αντι-
 θέσεις. Η οριστική ρήξη θα προκληθεί με την
 αυτονόμηση του Εθνικού Συμβουλίου από
 το κοινό φεμινιστικό μέτωπο το 1934, με κε-
 ντρικό επιχείρημα ότι «οι γυναίκες, όπως και
 οι άνδρες, είναι διηρημένες εις συντηρητικές
 και μη» και γι' αυτό «ενδείκνυται κάθε μερί-
 दा να έχη τις δικές της απόψεις και το δικόν
 της πεδίο δράσεως». ²⁶ Αλλά και η θέση του
 ΚΚΕ ότι η βελτίωση της θέσης των γυναι-
 κών προϋποθέτει τη «γενική κοινωνική με-
 ταβολή» ασκεί όλο και μεγαλύτερη έλξη στις
 εκπροσώπους του ριζοσπαστικού φεμινισμού,
 μετασχηματίζοντας την αντίθεση μεταξύ
 «σοσιαλιστικού» και «αστικού» φεμινισμού
 της δεκαετίας του '20 σε μια νέα σύνθεση στο
 όνομα του αντιφασιστικού και αντιπολεμικού
 μετώπου. ²⁷ Το επόμενο σύντομο διάστημα ως

την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας τα
 πολιτικά δικαιώματα των γυναικών θα εντα-
 χθούν στον μακρύ κατάλογο των αιτημάτων
 που θα διατυπώσουν από τη μια μεριά οι
 διάφορες οργανωτικές μορφές που θα πάρει
 η γυναικεία εκδοχή του αντιφασιστικού με-
 τώπου και από την άλλη μεριά η Γυναικεία
 Επιτροπή Συνεργαζομένων Οργανώσεων ως
 εκφραστής των «γυναικείων συντηρητικών
 δυνάμεων». Σε αδυναμία πλέον να διεκδι-
 κήσουν την αυτόνομη πολιτική διάσταση των
 παρεμβάσεών τους, οι φεμινίστριες του Με-
 σοπολέμου προσδένονται στις ίδιες εκείνες
 πολιτικές δυνάμεις που επί μια δεκαπενταε-
 τία αρνήθηκαν συστηματικά να τους παρα-
 χωρήσουν «το σύμβολο του κοινοβουλευ-
 τικού συστήματος», όπως αποκαλούσε η Αύ-
 ρα Θεοδωροπούλου την ψήφο. Έτσι, όταν ο
 κοινοβουλευτισμός καταρρεύσει θα έχουν ήδη
 αποδεχθεί την υπαγωγή των παλαιών τους
 προτεραιοτήτων στις επιταγές της «συνολι-
 κότερης» πολιτικής.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

του «Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναικός»
 περί εξισώσεως του μισθού των δημοδιδασκαλισσών
 προς τον των δημοδιδασκάλων.

Η «Ελληνίς» χύνει των Ελληνίδων διδασκαλισσών
 ευχαρίστως παραδέξει δλοκλήρον το κριμενον του υπο-
 μνηματος τούτου, και υπέρβαλε προς την Έθνοσυνέ-
 λεσιν, την Κοβέρησιν, και το Υπουργείον της Παι-
 δείας δ Συνδέσμος υπέρ των δικαιωμάτων της Γυ-
 ναικός.

Ο «Σύνδεσμος των Ελληνίδων υπέρ των
 δικαιωμάτων της γυναικός» λαμβάνει την τιμήν
 να εσπράξη υπό την κρίσιν των κ. κ. Πληρε-
 ξουσιών του Ελληνικού λαού, την έρωσταμέ-
 νην πύξιν μισθολογικήν διαφοράν εις βάρος
 της εργαζομένης γυναικός εν τω δημοδιδασκα-
 λικώ κλίθε.

Εν τω εις τας άλλας δημοσίας εν Ελλάδι
 λειτουργίας ούδεμία διάκρισις υπάγχει μεταξύ
 των δύο φύλων, εξαιρετικώς διη τας δημοδιδ-
 ναίικας, διη τας οποίας ούδεμία εφίσταται μισθολο-
 γικήν διάκρισιν εν σχέσει προς τους άρρετας
 συναδέλφους των. Αν δε πάλιν υπάσχη ή γνήσιμη
 ότι ή εργασία των δημοδιδασκαλισσών είναι κα-
 τώτερον από την εργασίαν των δημοδιδασκάλων,
 άρακεί να παρατηρησωμεν ποία άποτελέσματα
 άπέδωκεν ή άπασχόλησις των διδασκαλισσών εις
 τα σχολεία των άρρέτων, έντεκα έλλειψίμως δημο-
 διδασκαλίων τώρα λογάτως λόγω των περιστά-
 σεων. Τα άποτελέσματα ταύτα καταδεικνύουν
 άπολύτως άβυσσισμόν την επάρχουσαν ενών γνώ-
 μιν ως προς την αξίαν της γυναικείας εργασίας.

Επι πλέον παρατηρούμεν ότι αυτή ή διάκρισις
 εργαζομένου άνδρος και εργαζομένης γυναικός,
 άποτελεί νομοθετικόν και κοινωνικόν αναχρο-
 νισμόν σήμερον, άπεία ή συνθήκη των Βεροσλι-
 των καθέστωσε πλέον ως γενικήν αρχήν την
 ίσην άμοιβήν δι' ίσην εργασίαν, καθ' άπαιτι

σκιλίους ύπόσθη έπ' ίσης ποιητικής και πο-
 σιτικής εργασίας άντιμισθία εντελεστοτέρα της
 των άρρέτων συνδέλιγων των, χωρίς να αιτιο-
 λογη τοούτο ούδεμία διαφορά προσόντων.

Και μέχρι του 1892 δ μισθός των δημοδι-
 σκάλων και δημοδιδασκαλισσών ήτο ίσος εις τας
 άντιστοιχούς κλίσεις θέσεως, αλλά βραδύτερον
 ήρχισε να ελαττώνεται δ μισθός των δημοδι-
 σκαλισσών και μετά των τελευταίων νόμων είναι
 κατώτερος του των δημοδιδασκάλων κατά
 20-100 δρ. μηνιαίως.

Η τοιαύτη μισθολογική διάφορά, είναι, νομι-
 ζομεν, άδικος, καθ' όσον και αι δημοδιδασκά-
 λισσαι, έχουν τα αυτά οικογενειακά βάρα με τας
 εις άλλας δημοσίας υπηρεσίας εργαζομένας γυ-
 ναικας, διη τον πεπολιτισμένον κόσμον ανεργασίδη ή
 άξιη της εργασίας της γυναικός, ιδίως εις τον
 διδασκαλικόν κλάδον, έστω κατάλαβε διη της
 ικανότητός της και τας άντιτάτας άνάμη θέσεως.

Δι' όμους τοούς άνωτέρω λόγους λαμβάνομεν
 την τιμήν να υποβάλλομεν εις την Έθνηκήν
 των Ελληνών Συνέλευσιν τό παρόν υπόμνημα,
 ως διαμαρτυριών κατά της άδικίας αυτής, ήτις
 βαρύνει τής δημοδιδασκαλισσας από άνδρωπο-
 σιτικής κυρίως άπόψεως, και έλλείζομεν διη άνα-
 γρωσίζοντες αυτήν οι κ. κ. Πληρεξουσιοί, δέλουσιν
 προβή εις την ταχέαν αυτής θεράπειαν.

Εν Αθήναις, 18 Μαρτίου 1922

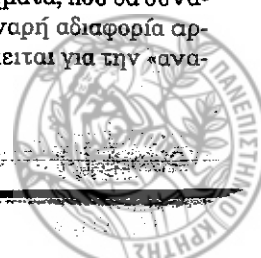
Μετά τιμής

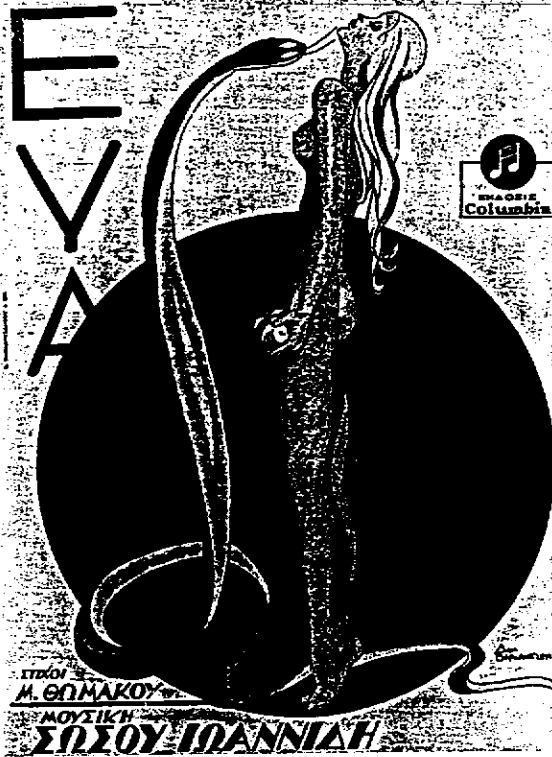
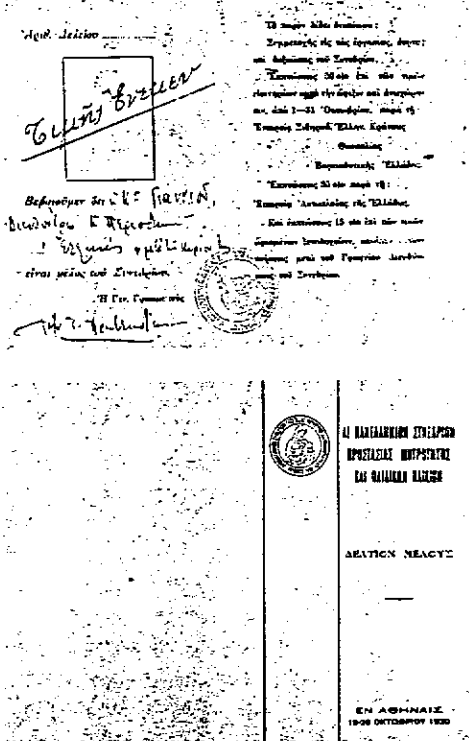
Η Πρόεδρος Η γεν. Γραμματέας
 Α. Θεοδωροπούλου Μ. Δεσπότη

5. Εργασία και μητρότητα: Διαμάχες και αντιφάσεις

Στο δεύτερο μέτωπο του φεμινιστικού αγώ-
 να, εκείνο που αφορούσε τις νομοθετικές με-
 ταρρυθμίσεις, δέσποζε το ζήτημα της εργα-
 σίας των γυναικών. Ακρογωνιαίος λίθος της
 φεμινιστικής προβληματικής, η αμειβόμενη
 εργασία αντιμετωπιζόταν ως προϋπόθεση
 για να συνειδητοποιήσουν οι γυναίκες την
 υποδεέστερη κοινωνική τους θέση και να
 επιδιώξουν να την αλλάξουν συλλογικά. Συγ-
 χρόνως η αθρόα ένταξη γυναικών στην αγορά
 εργασίας σε συνθήκες πολιτικής και κοινω-
 νικής ανισότητας δημιουργούσε πιεστικές
 ανάγκες και διαμόρφωνε νέα αιτήματα. Όλες
 οι φεμινίστριες της εποχής θεωρούσαν την
 αμειβόμενη εργασία δικαίωμα των γυναικών
 και υποστήριζαν τα αιτήματα «ίσοι μισθοί
 για ίση εργασία» και «δικαίωμα σε κάθε εργα-
 σία». Ωστόσο, στο ίδιο αυτό πεδίο θα αντιπα-
 ρατεθούν μεταξύ των οργανώσεων οι διαφο-
 ρετικές εκδοχές για το περιεχόμενο της θηλυ-
 κότητας, που θα εξειδικευτούν στο ζήτημα
 της εργασίας των παντρεμένων γυναικών
 και σε εκείνο των ειδικών ρυθμίσεων για την
 εργασία των μητέρων.

Παράλληλα με την ψήφο και την ισότη-
 τα στην εργασία, οι φεμινιστικές κινητοποι-
 ήσεις θα φέρουν επίσης στο προσκήνιο και
 ορισμένα καινοτόμα αιτήματα, που θα συνα-
 ντήσουν ωστόσο τη σθεναρή αδιαφορία αρ-
 μοδίων και κοινού: πρόκειται για την «ανα-

Εικ. (αριστερά άνω & κάτω): Α' Παπελλήνιον Συνέδριον Προστασίας Μητρότητας και Παιδικών Ηλικιών, 19-26 Οκτωβρίου 1930. Δελτίο μέλους της Αθηνών Γαϊζέτου-Γιαννίου (Ε.Π.Α.).

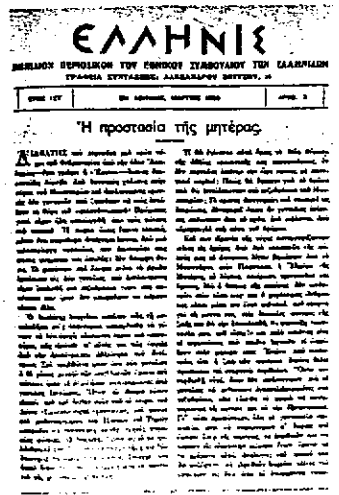
Εικ. (δεξιά): Αιθόγραφο εξώφυλλο της παρτιτούρας του τραγουδιού «Εύα», έκδοση Columbia, 1934 (Ε.Π.Α.).

ζήτηση της πατρότητας» και την προστασία του «φυσικού τέκνου», την κατάργηση του επίσημου διακανονισμού της πορνείας και την ποινικοποίηση των «πελατών». Τα αιτήματα αυτά, που προωθεί κυρίως ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, καθώς έφερναν στο προσκήνιο μορφές γυναικών που ως τότε εθεωρείτο ότι έπρεπε να παραμένουν κρυμμένες από το δημόσιο βλέμμα, σηματοδοτούσαν τον συνολικό χαρακτήρα της φεμινιστικής ανάλυσης για τις έμφυλες σχέσεις: τόνιζαν την ευθύνη του κράτους να προστατεύσει νομικά τις γυναίκες που βρίσκονταν σε ανάγκη ή ήταν θύματα ανδρικής βίας, να τις αναγνωρίσει ως πολίτες με δικαιώματα αντί για αποδέκτες φιλανθρωπίας, όπως γινόταν ως τότε.²⁵

Ωστόσο, αιτήματα όπως η προστασία της ανύπαντρης μητέρας και η καταγγελία της «διπλής ηθικής» στη νομική μεταχείριση της πορνείας αντιμετωπιζόνταν με αυξανόμενη επιφυλακτικότητα και αντίδραση από άλλες οργανώσεις της εποχής. Στην ουσία εκείνο που διαφοροποιούσε τις αναλύσεις των διαφορετικών οργανώσεων και αποτέλεσε τη βάση για την αντιπαράθεσή τους και στο ζήτημα της ψήφου ήταν η στάση τους απέναντι στα κοινωνικά δικαιώματα των γυναικών, όπως η προστασία της μητρότητας ή η προστασία της εργαζόμενης γυναίκας. Κατά κάποιον τρόπο οι διαφορές αυτές, που αναπαρήγαν τις διαφορετικές θέσεις κάθε οργάνωσης

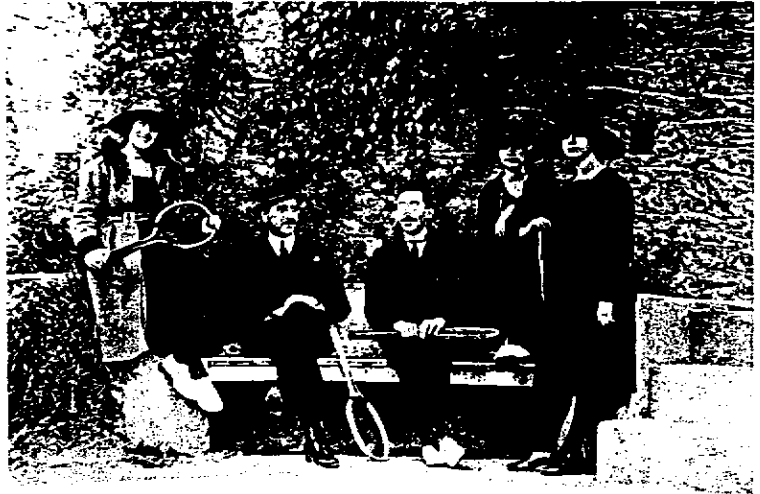
ως προς την κατάλληλη στρατηγική για την απόκτηση της ψήφου, απέρρεαν από την αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο —όπως ήδη αναφέρθηκε— βασικές εκδοχές για το περιεχόμενο της θηλυκότητας που διαπερνούσαν το φεμινιστικό μέτωπο του Μεσοπολέμου. Μολονότι όλες συμφωνούσαν ότι στόχος της κοινής τους πάλης ήταν η «αφομοίωση [της θέσης των γυναικών] προς την θέση των ανδρών»²⁶, για ορισμένες, όπως για το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων ή για τον Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών, αν και από διαφορετική κατεύθυνση, ο στόχος αυτός δεν μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς μια μακρά διαδικασία που περιλάμβανε την προετοιμασία των γυναικών για την ισότητα, έναν συστηματικό «εκπολιτισμό» τους στην έννοια αλλά και στην άσκηση των δικαιωμάτων, μέσα από τον οποίο θα αποδεικνυαν ότι πράγματι τα «δικαιούνταν» στο μεταξύ θεωρούσαν ότι χρειαζόνταν προστασία για να μπορέσουν να εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους ως συζύγων και μητέρων. Για τις φεμινίστριες του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, από την άλλη, η θεσμική ισότητα αποτελούσε το μόνο αποδεκτό και δίκαιο μέσο για την προστασία των γυναικών, είτε ως μητέρων και συζύγων είτε ως εργαζομένων. Απέριπτε επομένως κάθε προστατευτικό μέτρο που θα διαφοροποιούσε τη θέση των γυναικών από εκείνη των αντρών στο όνομα της φυσικής, ηθικής

²⁵ Ελληνίς, τ. ΙΑ'/6-7, 1934, σ. 139, στο Ε. Αβδέλα, Α. Ψαρρά, ό.π., σ. 72.
²⁶ Βλ. αναφορές σε σημ. 21 και Αγγέλικα Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», Διαβάζω, τεύχ. 198, 1988, σ. 29-36.
²⁷ Για την ανάληψη που ακολουθεί βλ. Efi Avdela, «Between duties and rights», ό.π.
²⁸ Σοφία Αντωνιάδου, «Αντί προλόγου», Ελληνίς, τ. Α/2, 1921, σ. 47.

«Ελληνίς», τ. ΙΕΤ'3, Μάρτιος 1936 (Ε.Π.Α.).

Όπως ειπώθηκε ήδη, τα αποτελέσματα του αγώνα τους ήταν για τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου δυσανάλογα με την ένταση των κινητοποιήσεών τους. Ακόμη και το δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές περιλάμβανε περιορισμούς που δεν ίσχυαν για τους άντρες. Το συνταγματικό παράδοξο των ρυθμίσεων αυτών δεν πέρασε ασχολίαστο τότε, καθώς οι διαφοροποιημένοι περιορισμοί της μόρφωσης και της ηλικίας υπονόμειναν τη δημοκρατική αρχή. Όμως αυτά συμβαίνουν σε μια περίοδο κατά την οποία η ευρύτερη πολιτική συγκυρία είχε κάνει το αίτημα των γυναικών για ισότητα να μοιάζει όλο και πιο ανεπίκαιρο: οι επανειλημμένες καταπατήσεις του κοινοβουλευτισμού, οι ευρύτατες επιθέσεις ενάντια στην καθολική ψήφο των αντρών και η καθιέρωση του αντικομμουνισμού ως κρατικής ιδεολογίας στο όνομα των «εθνικών συμφερόντων» είχαν ήδη περιορίσει την εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής. Σε μια περίοδο κατά την οποία οι αυταρχικές μορφές πολιτικής πρακτικής, τόσο σε τοπικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αποκτούν το προβάδισμα την ώρα που η ιδιότητα του πολίτη μετατρέπεται σε κενό γράμμα, η φεμινιστική ερμηνή στην ισονομία και την ισοπολιτεία έμοιαζε όλο και πιο άκαιρη και ανέφικτη.

Εκ. (αριστ.): «Ημερήσιος Τύπος», 27 Απριλίου 1929 (ΕΛΙΑ).

Εκ. (δεξ.): Εκδρομή στα λέρε των Αθηνών, δεκαετία 1920 (Φ.Α. ΕΛΙΑ, λείψωμα 56)

τών, συνδικαλιστών και μιας κοινής γνώμης-που ταυτίζει την πληρωμένη εργασία των γυναικών με την ανεργία των αντρών. Οι αυξανόμενες επιθέσεις θα τροφοδοτηθούν και θα τροφοδοτήσουν αιτήματα για ιδιαίτερες ρυθμίσεις της εργασίας των παντρεμένων γυναικών.

Εντονότερη θα είναι η δημόσια διαφωνία μεταξύ των φεμινιστικών οργανώσεων στο αίτημα που διατυπώνουν ομάδες γυναικών υπαλλήλων, και υπερασπίζονται ορισμένοι συνδικαλιστικοί φορείς, για πρόωρη συνταξιοδότηση από το Δημόσιο όσων είναι παντρεμένες με παιδιά. Εθνικό Συμβούλιο και Σοσιαλιστικός Όμιλος θα υπερασπιστούν το αίτημα στο όνομα της «μικρότερης φυσικής αντοχής» των γυναικών. Οι φεμινίστριες του Συνδέσμου θα είναι οι μόνες που θα αντιπαρατεθούν σε κάθε «προστατευτικό» μέτρο το οποίο απευθύνεται μόνο στις εργαζόμενες γυναίκες, καθώς θεωρούν ότι επικυρώνει την κατώτερη θέση τους στην αγορά εργασίας. Οι ρυθμίσεις που θεσπίζονται από το καθεστώς Κονδύλη το 1935 και περιορίζουν την ένταξη των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες, παραχωρώντας τους συγχρόνως τη δυνατότητα για πρόωρη συνταξιοδότηση, θα επιβεβαιώσουν τους χειρότερους φόβους τους.

«Γυναίκες, Γιατί οι άνδρες να επωφελούνται κάθε πρόοδο της επιστήμης για τη δουλειά τους; Έτσι και σεις μη διστάσετε να εφαρμόσετε στο νοικοκυριό σας τη μηχανή πλύσεως "Μόριζον" η οποία σας γλυτώνει από τη δουλειά της μπουγάδας και σας εξοικονομεί και χρόνο και χρήματα τα οποία σας χρειάζονται διά τον αγώνα σας».

Εκκ. (αριστ.): Οι πρώτες γυναίκες
εφημεριδοπώτες, 1929
(Αρχείο Πουλίδη - Ε.Ρ.Τ.).

Εκκ. (δεξ.): «Ελληνίς»,
τ. ΙΣΤ' 11, Ιανουάριος 1936 (Ε.Π.Α.).

Η διαφήμιση αυτή, που δημοσιεύεται στον *Αγώνα της Γυναίκας* το 1924, αποτυπώνει τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που αντιπροσωπεύουν οι αλλαγές στην κοινωνική θέση των γυναικών και οι λόγοι για τα δικαιώματά τους κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Είναι η εποχή κατά την οποία το νόημα του φύλου τίθεται με όρους που για πρώτη φορά υπερβαίνουν σε τέτοια έκταση το πλαίσιο της οικογένειας: αποκαλύπτουν τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα στο δημόσιο πεδίο της αμειβόμενης εργασίας και κυρίως σε εκείνο της πολιτικής.

Οι περισσότερες γυναίκες πάντως θα μείνουν μακριά από τα κελεύσματά του φεμινισμού, πιεσμένες ανάμεσα στο βιοπορισμό και τα οικιακά τους καθήκοντα. Για αρκετές γάμος και μητρότητα θα εξακολουθήσουν να θεωρούνται ασυμβίβαστα με οποιαδήποτε δημόσια ένταξη. Οι πιο μορφωμένες θα επιδιώξουν να συνδυάσουν ένα επάγγελμα συχνά χωρίς προοπτική με τη δημιουργία «οικο-

Η γυναίκα κατά το έτος 2000.

Μία Άγγλις Ιατρός εις το τελευταίον Ιατρικόν συνέδριον του Λονδίου, έκαμε μίαν σπουδαιότητα ανακοίνωσιν περί της γυναικός κατά το έτος 2000. Κατά το έτος αυτό, δηλαδή μετά 65 έτη, η υγεία της γυναικός θά είναι αξιολογώμαστος. Τήν εποχήν αυτήν άλλως τε θά έχουν εξαφανισθή τελείως διάφοροι ασθένεια, όπως η φυματίωσις και άλλαι. Η ερωσερότης των γυναικών θά διατηρηθή μέχρι βεβητάτου γήρατος. Το «νοικοκυρό» θά άπλοποιηθή, διότι τά εσώρρουχα και τά ένδύματα θά κατασκευάζονται από χαρτί και θά άπορρίπτονται μετά τήν χρήσιν. Αί γυναίκες θά διατηρήσουν δύο πράγματα: τήν μητρικήν στοργήν και τήν άγάπιν τής μαγειρικής.

Αί Άγγλίδες είναι κατανθουσιασμένα από τήν ανακοίνωσιν αυτής της Ιατρού, ή όποία είναι σήμερον ή γυναίκα της ήμέρας εις το Λονδίον.

ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΝΤΑΙ σί συνδρομηταί μας ν' ανανεώσουν έγκαιρώς τήν συνδρομή τους διά νά μη διακοπή ή άποστολή του φύλλου. Όσοι κρατούν και δέν έπιστρέψουν το δεύτερο τεύχος, θά θεωρούνται συνδρομηταί.

γένειας», που θεωρείται από όλους ο υπέρτατος προορισμός τους. Κάποιες θα δραστηριοποιηθούν στη δημόσια σφαίρα, διαπραγματευόμενες νέες και ευάλωτες εκδοχές της γυναικείας ταυτότητας.

Εποχή υποσχέσεων αλλά και επιβεβαίωσης των ορίων, ο Μεσοπόλεμος δεν θα σημαίνει ανατροπές στη ζωή της μεγάλης πλειοψηφίας των Ελληνίδων. Προς το τέλος του, ωστόσο, η απόσταση από τη ζωή των μητέρων τους θα φαίνεται εντυπωσιακά μεγάλη: οι ποικίλες παράμετροι του «κοινωνικού ζητήματος», η άνθηση των ιδεών, η επέκταση της μόρφωσης και τα νέα πρότυπα κατανάλωσης και κοινωνικότητας, μαζί με τη δυναμική παρουσία στο προσκήνιο της επικαιρότητας του «γυναικείου ζητήματος» θα επιτρέψουν σε πολλές να μετρήσουν με νέους όρους την καθημερινότητά τους και να επιδιώξουν ή τουλάχιστον να ονειρευτούν την αλλαγή της, έστω και αν δεν κατορθώσουν να την πραγματοποιήσουν.

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΩΝ
της
ΕΚΚΑΙΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ

Α' ΣΕΙΡΑ ΔΙΑΓΕΣΕΩΝ
1924

Τοίκοι 24 α.μ.

Το πρόγραμμα διαλέξεων του Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, Ιανουάριος-Απρίλιος 1924 (Ε.Π.Α.).

Βιβλιογραφία

Αβδελά Έφη, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός α.)», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 11, 1990, σ. 336-360.

———, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

———, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας, 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 28-29, 1998, σ. 171-202.

Avdela Efi, «Between Duties and Rights: Gender and Citizenship in Greece, 1864-1952», στο *Nation and Nation in Modern Greece and Turkey*, Frank Cass Publications (υπό έκδοση).

Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγελίκα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα (1833-1907)*, Κατάρτι, Αθήνα 1997.

Ζιάγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Κορασιδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην*

ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 1995.

Μόσχου-Σακορράφου Σάσα, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Offen Karen, *European Feminisms, 1700-1950. A Political History*, Stanford University Press, 2000.

Σαμίου Δημήτρη, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων*, τ. 12, 1989, σ. 161-172.

Σκλαβενίτη Κωστούλα, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, τεύχ. 198, 1988, σ. 13-22.

Tsopela-Saliba Panayota, *Le profil de l'ouvrière dans l'industrie et l'artisanat en Grèce, 1870-1922*, Διδακτορική διατριβή, τ. Α'-Γ', Université de Paris I, Presses Universitaires de Septartrion, Παρίσι 1998.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ένα ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Φουρναράκη Ελένη, «*Institutrice, Femme et Mère: Idées sur l'éducation des femmes en Grèce du XIXe siècle (1830-1880)*», Διδακτορική διατριβή, τ. Α'-Β', Université de Paris VII, Παρίσι 1992.

Ψαρρά Αγγελίκα, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Εθνικισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82.

———, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίψη, φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχ. 3, 1988, σ. 38-45.

———, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τεύχ. 198, 1988, σ. 29-36.

———, «8 Μαρτίου: Σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου», *Δίψη, φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχ. 7, 1994, σ. 210-224.

———, «Μητέρα ή πόλιτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

———, «Επίμετρο: Η "συνετή" ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Εκάτη, Αθήνα 1999, σ. 407-486.

Σημείωση: Όλο το εικονογραφικό υλικό του άρθρου για το οποίο αναγράφεται η ένδειξη ΕΛΙΑ προέρχεται από το Αρχείο της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννίου (εκτός από τις εικόνες των σ. 4, 6, 7, 9, 21 και 23, πηγή των οποίων είναι το Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΛΙΑ).

